

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Törensel Eğlencenin Failleri: 18. Yüzyıl Osmanlı
İstanbul'unda Dellake ve Natırlar**

Yüksek Lisans Tezi

Emir Gürsu

Eylül 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Törensel Eğlencenin Failleri: 18. Yüzyıl Osmanlı
İstanbul'unda Dellake ve Natırlar**

Yüksek Lisans Tezi

Emir Gürsu

Danışman

Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu

Eylül 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Emir Gürsu tarafından hazırlanan "Törens l Eğlencenin Failleri: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Dellake ve Natırlar" başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu
İstanbul Medeniyet  niversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Kahraman Şakul
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Yaşar
Beykent Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 3/10/2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun Chicago kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Emir Gürsu

ÖZET

Törens l E lencenin Failleri: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Dellake ve Natırlar

Gürsu, Emir

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Selim Karahasano lu

Eylül 2024

Osmanlı kadınlarının evlerinin dışında en ziyade vakit geçirdikleri mekanlardan biri de umumi hamamlardı. Umumi hamamlar, konaklardaki özel hamamların aksine, bir mahallenin tüm kadınlarını bir araya getirebilme imkanına sahipti. Hamamlar, hem kadınların eğlence merkezi hem de kazanç kayna ıydı. Farklı dönemlerde İstanbul'a gelen Batılı gezginler ve bazı divan şairleri, kadınların sabahdan akşama kadar hamamda yemek yiyerek, şarkı söyleyerek, dans ederek ve sohbet ederek e lendiklerini eserlerinde aktarmışlardı. Kadın müşterilerin, yüzyıllar boyunca bu tür e lencelere belirli bir sırayla, en göz alıcı giysilerle katılmaları ve hamamın bölümlerini belirli zaman dilimlerinde ziyaret etmeleri t rens l bir e lenceyi meydana getiriyordu. Kadın müşterilere hizmet eden dellake ve natırlar ise, erkekler hamamındaki meslektaşları gibi kökü yüzyıllarca geriye uzanan bir meslek ifa ederlerdi. 1730 yılında patlak veren isyana karşı alınan tedbirler, birçok insan gibi hamam çalışanlarını da etkilemişti. Hamamlarda istihdam edilen kişiler sıkı bir denetimden geçti. Buna rağmen, hamamlarda asayişi sağlamak amacıyla hazırlanan hamam defterlerinde, kadın natır ve dellakelerden hiç söz edilmemiştir. Halbuki dellakeler ve natırların bazen suçlu bazen de mağdur sıfatıyla zikredildikleri dava kayıtları sayesinde, 18. yüzyıl hamam defterlerinde yer almayan bu şahısların isim ve hayatlarına dair bazı bilgi kırıntılarına ulaşılabilmektedir. Ayrıca, onların ölümünden sonra v rislerine intikal eden terekeleri yoluyla yine 18. yüzyılda İstanbul hamamlarında çalışan kadınların hayatlarına dair ipuçları elde edilebilmektedir. Bu tezde, şu ana dek müstakil bir araştırmaya konu edilmemiş dellake ve natırların hayatları, şeriye sicilleri arasında yer alan dava kayıtları ve terekeler sayesinde görünür kılınmaya çalışılmıştır. Hamam defterlerinde, isyan etme eğilimi taşıyan insanlar ifşa edilirken kadın hamam  alışanlarından hi  bahsedilmemesini, kadınların isyan etmesinden  ekinilmemesiyle izah ettim.

Anahtar Kelimeler: hamam, e lence, Osmanlı kadını, natır, dellake.

ABSTRACT

The Subjects of the Ceremonial Entertainment: *Dellake* and *Natır* in Ottoman Istanbul in the 18th Century

Gürsu, Emir

Master's Thesis, Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu

September 2024

Public baths were one of the places where Ottoman women spent the most time outside their homes. Unlike private baths in mansions, public baths had the opportunity to bring together all the women of a neighbourhood. Public baths were both an entertainment centre for women and a source of income. Western travellers who came to Istanbul in different periods and some diwan poets reported in their works that women entertained themselves in the baths from morning to evening by eating, singing, dancing, and gossiping. For centuries, the female customers attended such entertainments in a certain order, dressed in the most glamorous clothes, and visited the sections of the bath at certain time periods, which constituted a ceremonial entertainment. The *dellake* and the *natırs* who served the female customers, like their counterparts in the men's baths, were engaged in a profession with roots going back centuries. In 1730, the measures taken against the rebellion that broke out affected bathhouse workers as well as many other people. The persons employed in the baths were subject to strict supervision. In spite of this, there is no mention of female *natırs* and *dellakes* in the bath registers prepared to ensure public order in the baths. However, thanks to the lawsuit records, in which the *dellakes* and the *natırs* are sometimes mentioned as criminals and sometimes as victims, some fragments of information about the names and lives of these individuals, who are not included in the 18th-century bath registers, can be found. In addition, through their estates, which were passed on to their heirs after their deaths, clues about the lives of women working in the baths of Istanbul in the 18th century can be obtained. In this thesis, the lives of *dellakes* and *natırs* which have not been the subject of an specific study so far, have been made visible through the cases in court registers and probate inventories in the court registers. I have explained the fact that women bathhouse workers are not mentioned in the bathhouse registers, while people with a tendency to rebel are disclosed, with the fact that women were not afraid of rebellion.

Key Words: Bath, entertainment, Ottoman women, natır, dellake

ÖNSÖZ

Bu tezi yazmaya, 20. yüzyılın ortalarına kadar, gerek erkek gerek kadın hamamlarında görevli kişiler arasında yer alan natırların varlığından haberdar olduktan sonra karar verdim. Natır, bugün sadece tellak şeklindeki eril halini kullandığımız dellakeyle birlikte, erken modern dönemde Osmanlı kadınlarının iktisadi hayata katılımını temsil eden kişiler arasındaydı. Natırlığın ne kadar köklü bir kadın mesleği olduğu yönünde tahmin yürütmüş ve araştırmalara başlamıştım. Sıra, bir hocamızın danışmanlığında tezi yazmaya geldi. Selim Karahasanoğlu bu noktada imdadıma yetişti. Kendisi bana idari mesaisine rağmen "kurnada biriken" meseleleri çözmemde destek vermeyi kabul etti. Bu itibarla danışmanım Selim Karahasanoğlu'na sonsuz şükranlarımı arz ederim.

Tezin tamama ermesine elbette daha nice insan katkı sağladı. Müşküllerimi halledenler arasında; Yüksel Gölpınarlı, Ahmet Yaşar, Kahraman Şakul, Fatih Odunkıran, Bilal Alpaydın, Mevlüt Günler, Ertuğrul Ökten, Şaban Er, Göker İnan, Davut Erkan, Tuğba İsmailoğlu Kacı, İlhami Yurdakul, Muratcan Zorcu, Hüseyin Ersavaş, Doğan Mert Demir, Hakan Kekeç, Mehmet Yoldaş, Aleyna Uğur, Savvas Tsilenis, Sadık Müfit Bilge ve İSAM Kütüphanesi'nin gayretkeş memurlarını anmak boynumun borcudur. Güzel ailemin bana sunduğu imkanlar karşısında edeceğim her teşekkürün kifayetsiz kalacağını da çok iyi biliyorum.

EK LİSTESİ

Ek-1: Dellake Feyza Usta Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon.....	84
Ek-2: Dellake Feyza Usta Hatun'un Terekesi- Faksimile.....	87
Ek-3: Dellake Hadice Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon.....	88
Ek-4: Dellake Hadice Hatun'un Terekesi- Faksimile.....	90
Ek-5: Dellâke Hanife Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon.....	91
Ek-6: Dellâke Hanife Hatun'un Terekesi- Faksimile.....	93
Ek-7: Dellâke Fatıma Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon.....	94
Ek-8: Dellâke Fatıma Hatun'un Terekesi- Faksimile.....	95
Ek-9: Dellâke Hâtun'un (adı yazılmamış) Terekesi-Transkripsiyon.....	96
Ek-10: Dellâke Hâtun'un (adı yazılmamış) Terekesi- Faksimile.....	97
Ek-11: Safa Hamamı Natırı Âişe Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon.....	98
Ek-12: Safa Hamamı Natırı Âişe Hatun'un Terekesi- Faksimile.....	101
Ek-13: 1793 Tarihli Kefalet Defterinin Hamamcılarla Alakalı Sayfası.....	102
Ek-14: 1793 Tarihli Kefalet Defterinin Düzenlenme Gerekçesini Belirten Son Sayfası.....	103

İÇİNDEKİLER

TEZ JÜRİSİ ONAYI.....	ii
BEYANLAR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
EK LİSTESİ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1
2. Literatür Değerlendirmesi.....	4
3. Tezin Planı.....	15
BİRİNCİ BÖLÜM: TÖRENSEL BİR EĞLENCE MERKEZİ: KADINLAR HAMAMI	
1. Giriş.....	18
2. Osmanlı Hamamları.....	18
3. Osmanlı İstanbul'unda Eğlence.....	21
3.1. Törensel Bir Payitaht Eğlencesi: Sûr-ı Hümâyun.....	23
3.2. "Mahşer-i Ecnâsta" Eğlence Merasimi.....	32
4. Raks ve Musiki.....	36
5. Yemek.....	40
6. Sohbet.....	43
7. Sonuç.....	45
İKİNCİ BÖLÜM: DEFTERLER ÇAĞININ ZARARSIZ KADINLARI: 18. YÜZYIL İSTANBUL'UNDA DELLAKELER VE NATIRLAR	
1. Giriş.....	47

2. Tanım.....	48
2. 1. Erkek Natırlar ve Dellaklar.....	51
2. 2. Kadın Natırlar ve Dellakeler.....	52
3. Dellakların ve Natırların Sorumlulukları.....	58
4. Payitahtın Defterler Çağı.....	62
4. 1. Defterler Çağı Nasıl Başladı?.....	62
4. 2. Defterlerin Tanıtımı.....	64
4.3. Defterlerde Niçin Kadınlar Yok?.....	67
5. Sonuç.....	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: OSMANLI KADINININ GÖRÜNMEZ ELİ: DELLAKELER VE NATIRLARIN KAZANÇLARI

1. Giriş.....	70
2. Çeşme Akarken Doldurmak: Kadın Hamamı Çalışanlarının Kazançları.....	71
3. Kadın Hamamcılarının Terekelerinin Değerlendirilmesi.....	72
4. Sonuç.....	81

GENEL SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....82

EKLER.....84

KAYNAKÇA.....104

Giriş

Bu tezi yazma amacım, Osmanlı'da sadece kadınların icra edebildiği mesleklerden ikisinin tarihini incelemektir. Bunlar kadın hamamı dellakeliği ve natırlığıdır. Erkeklere hizmet veren dellak ve natırlar hakkında bazı araştırmalar yayınlansa da, henüz kadın hamamı çalışanlarına odaklanan bir araştırmaya girişilmemiştir. Kadın natır ve dellakelerin 16. yüzyıldan itibaren isimlerine rastlarız. Sırf bu durum bile, söz konusu meslek erbabının görevlerini ve kazançlarını tarihi bir bağlamda ele almanın imkanını ortaya koyarak mevzuyla eğilmemi sağlamıştır. Dellake ve natırları tanıyabilmenin yolunun, evvela çalıştıkları yerlere aşina olmaktan geçtiğini düşünüyorum. Bu yüzden, kadınlar hamamının birincil kaynaklardaki konumunu idrak etmeye uğraştım. Kaynaklarda tarif edilen kadın hamamı imgesi, iki bariz hususiyetle dikkat çeker. Mekanın ilk özelliği, kadının evi dışında en fazla vakit geçirdiği eğlence ortamı olmasıdır. Kadınlar hamamlarda bir araya gelerek akşama kadar burada kaynaşır, hamama götürdükleri¹ yemekleri yiyor, raks ediyor, musiki dinliyor ve sohbet ediyorlardı.

Kadın hamamlarının ikinci belirgin vasfı, kadınların burada eğlenirken bir merasim icra edermiş gibi davranmalarıydı. Hamama en şaşıla halleriyle giden kadınlar, farklı dönemlerde aynı eğlence etkinliklerine katıldılar. Kadınlar ayrıca hamamın sıcaklık, ılıklik, soğukluk bölümlerinde sırayla dolaşarak ayrı devirlerde benzer şekilde temizlenmiş ve keyiflenmişlerdir. İşte natırlar ve dellakeler bu ortamların failleriydi. Törenselle eğlenceyle saatlerini geçiren kadın müşteriler bu failler aracılığıyla ihtiyaçlarını karşılıyordu. Dellake ve natırlar müşterileri yıkıyor, kuruluyor, bedenlerini ovuyor ve saçlarını tarıyorlardı. 18. yüzyılda İstanbul hamamlarının çalışanlarının kimliklerine işaret eden hamam defterlerinde bu kadınların anılmaması, bizi defterlerin açtığı boşluğu kapamaya yöneltti. Şeriyeye sicilleri ve terekeleri irdelediğimizde, hamam defterlerinin yok saydığı bu kadınların kimliklerine ve kazançlarına ulaştık. 18. yüzyılda ilk kez ortaya çıkan hamam defterleri, bu yüzyılda İstanbul'u yeni bir çağın içinde okumak gerektiğine bizi ikna etti. Mezkur defterlerde adları anılmayan dellake ve natırların yaşadıklarını ve taşıdıkları kimlikleri şeriyeye sicilleri sayesinde belgeledikten sonra,

¹ Tezin ilk bölümünde 18. yüzyılda İstanbul'a ayak basan Rus Elçisi Levaşov'un tanıklığına dayanarak bu yemeklerin kadınlar tarafından önceden hazırlanarak hamama götürüldüğünü kaydettik. Hamamda yemek pişirilen bir mutfakın mevcudiyetine dair henüz bir ipucuna rastlayamadık.

bu insanların terekelerini inceleyerek yüzyıllarca kadınların uğraştığı bir mesleğin kazanç dünyasına nüfuz ettim.

Tezin literatüre katkılarından ilki, kadın hamamının yalnızca temizlik mecburiyetinden değil, kaynaşma ve eğlenme niyetiyle de ziyaret edildiğini törensellik bağlamında yansıtmaktır. Ayrıca, Enderunlu Fazıl'ın sadece ima ettiği, kadınlar hamamındaki meclislerin düğünleri andırması keyfiyeti, bu tezde eğlenceler arası geçişkenliği vurgulamak amacıyla ele alınmıştır. En nihayet, literatürde sadece Evliya Çelebi'ye mahsus bir davranış kabilinden sunulan hamamların müdavimlerini tasnif etme davranışının, bir gelenek olduğunu ortaya koydum. Evliya Çelebi'den sonra farklı yüzyıllarda bu tasnifin yapıldığına dikkat çekerek kadınlar hamamındaki törenselliği teyit eden hamamın mutlak ziyaretçilere ev sahipliği yapması durumuna işaret ettim.

Bu tezden evvel hamam defterlerini tetkik eden Ahmet Yaşar, Nina Ergin ile Saim Yörük kadın natırların ve dellakelerin bu metinlere dahil edilmemesi meselesi yerine hamamlarda istihdam edilen erkeklerin kimliklerine eğilmişlerdir. Bu tezde Nina Ergin'in hamam defterlerinde kadın natırlara rastlayamaması üzerine 18. yüzyılda natırların hep erkek olduğunu iddia etmesi sorgulanmıştır. Hamam defterleriyle aynı dönemde tutulan şeriiye sicilleri ve son bölümde incelediğim terekelerde kadınlar hamamında kadın, erkekler hamamında erkek dellake ve natırların istihdam edildiği fark edilir. Üstelik şeriiye sicilleri natırlığın ve dellaklığın kadın hamamında yalnızca kadınlar tarafından icra edilebileceğini görmenin yanında, bu insanların kimliklerini öğrenmek için de adeta biçilmiş kaftandır. Öyle ki siciller, kadın natır ve dellakların adlarından, yaşadıkları mahallerden ve zaman dilimleri hatta bazen ekmek kapılarından bizi haberdar eder. Bu kadınlar hakkında, şeriiye sicillerinin aksine ketum davranan hamam defterleri ise, tezin ikinci bölümünde 18. yüzyılda İstanbul'da bir hamam defterleri çağı yaşandığını ortaya koymama yardım etti.

Osmanlı arşivinde 18. asırdan evvel hiçbir izine rastlayamadığım hamamlardaki çalışanların hangisinin asayişini bozmaya meyyal olduğunu bildiren defterler, söz konusu yüzyılı farklı bir bağlamda okumak için fırsat sunuyor. Osmanlı devleti, çokça defter türü üretmişse de hamam müstahdemlerinin tekinsizliğini ölçen defterleri ilk kez 1730 itibarıyla imal etmiştir. Devlet bunlarla, müstahdemlerin içinde isyana destek veren Arnavutları veya kefilisiz "serserileri" aşıkarmeyi hedeflemiş, nihayetinde özel bir defter seçkisi meydana gelmiştir. İstanbul'da asayiş bozacak bir hadisenin muhtemel mimarlarını saptayan 1731, 1732, 1735,

1752, 1766 ve 1793 tarihli altı defterden sonuncusu bu tezde ayrıntılı bir biçimde tanıtılmıştır.² 1793 tarihli defter, hamamlarda kimlerin kendilerini kefil bulup İstanbul'da çalışmaya devam etme hakkı kazandığını müjdeler. Defterlerin tamamı, 18. yüzyılda İstanbul'un asayişiyile ilgilidir. Bu yüzden 18. yüzyıl ve payitaht özgül bir bağlamda okunmuştur. Defterlerde şeriiye sicillerinden yaşadıklarını bildiğimiz kadın natır ve dellakelerin hiç anılmaması da bu bölümün temel meselelerinden biriydi.

1731 ve 1766'da tutulan defterlerin işlev ve özelliklerinin diğerlerinden farklı olması hasebiyle kalan dört defterde niçin kadın adı yazmadığına eğildim. 1731 tarihli muhasebe defterinin sadece bazı sayfaları İstanbul hamamlarıyla alakalıdır. Ayrıca defterde hiçbir çalışanın adı zikredilmeyerek yalnızca sayıları yazılmıştır. Bununla birlikte, 1766 tarihli defter de hamamların çalışanlarını değil sahiplerini merkeze almıştır. Bu yüzden, hamamlarda çalışanların adlarını, milletlerini, memleketlerini, lakaplarını, fiziksel özelliklerini ve İstanbul'da kalabilmeleri için şart koşulan kefilleri bulup bulamadıklarını bildiren 1732, 1735, 1752 ve 1793 tarihli defterlere göz atılmıştır. Bu kaynaklarda tek bir kadın dellak ve natırın adının neden zikredilmediğini sorgulanmıştır. Defterlerin 1730 isyanının bir benzerinin yaşanmasının önüne geçmek için tutulduğu hesaba katılırsa, her türlü tehdit unsurunun bu metinlere dahil olması gerekirdi. Lakin sadece kadınların bu belgelerde bulunmaması, onların, isyan eğilimi taşımayan ve teşkilatlanarak ayaklanma çıkaracak kudrete sahip olmayan insanlar telakki edildiğini gün yüzüne çıkarmaktadır. Özetle bu tez, hem 18. yüzyıl İstanbul'unda kadınların tehdit unsuru sayılmadığı iddiasını temellendirerek hem de 1793 tarihli kefalet defterini kullanarak söz konusu yüzyılı defterler çağı kavramsallaştırmasına dahil ederek literatüre katkı sunmuştur.

Tezin diğer bir katkısı ise, burada yayınlanan dellake ve natır terekelerinin tahlilidir. İstanbul Kısım-1 Askeriye Mahkemesi sicilleri arasında yer alan terekeler, 18. yüzyıl İstanbul'unda yaşamış altı kadın hamamcının mal varlığını belgelemektedir. Natır Aişe Hatun; dellake Hanife, Hadice, Feyza ve Fatıma hatunlar ve ismi meçhul bir dellake hatunu tanıtan bu vesikalar, kadın hamamlarında çalışan kişiler hakkında mal varlığı araştırması yapmamızı sağlamıştır. Terekelerde, hamam defterlerinde adı anılmayan kadınların adları, inançları,

² 1791'de III. Selim'e suikast teşebbüsünde bulunulmasının üzerine asayiş sağlama maksadıyla tutulan defterlerden biri olan bu metin (BOA, NFS. d. 00007) hakkında bkz. Ahmet Yaşar, "19. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'da Hanlar: Mekânsal Bir Analiz" *Osmanlı Araştırmaları* LXI (2023): 159; 265; defterin sayısal dökümü için bkz. Betül Başaran, Cengiz Kırılı, "Some Observations on Istanbul's Artisans During the Reign of Selim III (1789-1808)," *Bread from the Lion's Mouth*, haz. Suraiya Faroqhi (New York: Berghahn Books, 2015), 265.

toplumsal konumları, akraba isimleri, çalışma arkadaşları ve çalıştıkları hamamlar gibi konular aydınlatılmaktadır. Ancak eldeki terekelerin sayısının kısıtlılığı ve kadınların serveti arasındaki uçuk farklar şimdilik kolayca yorum yapmamızın önüne geçer. Fakat bu belgelerin yayınlanması ve değerlendirilmesi kadın hamamı müstahdemlerinin kimliklerine ışık tutacak araştırmaların önünü açacaktır. Bu tezden sonra yayınlanacak her bir dellake ve natır terekesi, Osmanlı kadınının iktisadi hayata katkısı hakkında daha fazla çıkarımda bulunabilmeyi mümkün kılacaktır. İlaveten dellake ve natır terekeleri kimlik ayrıntıları barındırmaları hasebiyle çalışan Osmanlı kadınlarının inanç, mesken, meslektaş ve iş yeri haritalarını üretmemize fırsat tanıyacaktır.

Literatür Değerlendirmesi

Bu tezden evvel doğrudan dellake ve natırları merkeze alan herhangi bir esere tesadüf edemedik. Buna rağmen, hamamların idaresi ve hizmetinden sorumlu kişiler hakkında yazılan iki makale dikkat çeker. Bunlardan ilki Mutlu Özgen tarafından kaleme alınan kitap bölümüdür.³ Özgen, çalışmasında erkek hamamında çalışan dellakların 18. yüzyıldan itibaren Tokat folklorunu zenginleştirmesi mevzusunu ele almıştır. Makalede, dellakların 1730 isyanı sonrası Arnavutlar yerine Anadolu şehirlerinde meskun insanlardan seçilmesinin akabinde, Tokatlı ve Sivashlıların bu meslek erbabının başını çektiği öne sürülmüştür.

Dellakların Tokat ve Sivas ahalisinden seçilmesiyle bu şehirlerde söz konusu meslek hakkında geniş bir lügat doğmuştur. Dellaklar ve natırlar mezkur şehirlerde deyim, dedikodu ve beddualar türetilmesine vesile olmuştur. Makale, nizamnamelere göre dellakların hangi vasıfları haiz olmaları gerektiği, görevleri, kıyafetleri, müşteriye nasıl davranmaları icap ettiği ve bahşişleri incelendikten sonra, mevzubahis kişilerin Tokat kültüründe edindiği yeri anlatmıştır. Makalenin Tokat folkloru ile dellakların ilişkisine ayrılan bölümünde sözlü tarih yöntemine başvurmuştur. Özgen, Tokat hamamlarını işleten veya bu hamamlarda çalışan 17 kişiyle gerçekleştirdiği mülakatlara dayanarak dellaklığın adabını ve tellakla ilgili sözlü kültürü irdelenmiştir. Eserde bilhassa dellaklık mesleğinden neşet eden yerel edebiyata odaklanılsa da, bu tezden evvel hamamdaki bir çalışanı çeşitli yönleriyle tetkik eden ilk makale olması hasebiyle eser tezimin kurgulanmasına katkı sağlamıştır.

³ Mutlu Özgen, “Tellak,” *Su Kitabı*, haz. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Kitabevi, 2020), 323-360.

Tezin dayanaklarından biri de Gökçen Coşkun Albayrak'ın hamamları işleten kadınlar üzerine yazdığı makalesidir.⁴ Albayrak, bu tezde üzerinde yoğunlaşılan kadın hamamı çalışanları yerine bu mekanları işleten kişiler üzerinde durmuştur. Makalenin bu tezle bağlantısı, 18. yüzyıl İstanbul'unda vefat etmiş kadın hamamı mütevellilerinin terekelerini incelemesidir. Tezin son bölümünde kadın hamamlarında çalışan 6 natır ve dellakenin terekesi incelenmiştir. Albayrak, İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi sicillerinde kayıtlı 8 kadın hamamı gedik mutasarrıfının terekisini değerlendirmiştir. Makalede, terekelerle beraber 1766 tarihli hamam defterinden de yararlanılmıştır. Mezkur defter, hamam müstahdemlerini değil idarecilerini araştıran eserlere veri sunmaktadır. Dolayısıyla 1766 tarihli hamam defteri bu tezin esas mevzusunu teşkil eden dellake ve natırlardan bahsetmese de Gökçen Albayrak'ın makalesine kaynaklık etmiştir. Bu tezde, terekeler hamam defterlerinin yarattığı boşluğu doldurmak üzere kullanılmıştır. Buna mukabil Albayrak'ın iki kaynağı birbirlerini destekleme amacıyla ele aldığı göze çarpar.

1766'da İstanbul'daki hamamların % 42'sinin kadınlara ait olduğu veya onlar tarafından işletildiği verisinden hareketle yazar, bu yönetici kadınların kimliğini terekeler sayesinde aydınlatmaya çalışmıştır. Yazar, değerlendirdiği terekelerin sayıca yetersizliği sebebiyle, kadınların alacak verecek ilişkileri, gelirleri ve işlettikleri hamamlar hakkında sınırlı bir çerçeve çizbildiğini belirtir. Mamafih, Albayrak hamamcı kadınlara dair öncü çalışmasının bu alanda kalem oynatacak kişileri teşvik etmesini amaçlamıştır.⁵

Osmanlı hamamları üzerine yazılmış en kapsamlı eserlerden biri Tülay Taşcıoğlu'na aittir.⁶ Taşcıoğlu, *Türk Hamamı* adını taşıyan monografisinde, Osmanlı'dan evvel inşa edilmiş hamamların tarihçesine yer vermekle beraber, kitabın hacmini Osmanlı hamamları doldurmaktadır. Bahsi geçen kitap, konu yelpazesi yönünden epey geniştir. Taşcıoğlu hamamların yalnızca mimari cephesini değil, aynı zamanda hamamların 20. yüzyıl sonundaki durumlarını; mevzubahis yapıların toplumsal işlevlerini; sağlıkla ilişkilerini; müşterilerin kullandıkları malzemeleri; hamamı merkeze alan sanat eserlerini ve hamamlardaki istihdamı işlemiştir. Saydığım son madde, içinde bu tezde değindiğimiz natır ve dellak/dellakelerle alakalı

⁴ Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18.Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları" *Cihannüma* 2 (2021): 55-100.

⁵ Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler ," 94-5.

⁶ Tülay Taşcıoğlu, *Türk Hamamı* (İstanbul: Duran Ofset, 1998).

ayrıntılar barındırır. Taşcıoğlu, dellakı yıkayıcı ve masajcı olarak nitelemiş, pantolonun üzerine bir peştamal bağlamak suretiyle görevini yürüttüğünü ifade etmiştir. Yazar, ikinci bölümde aktaracağımız üzere 1730 isyanının akabinde bu kişilerin kasten Arnavutlar arasından seçilmediğini bildirmiştir.⁷ Öte yandan, kitapta natır da tanımlanmıştır. Buna karşın, tezimizde düzelttiğimiz üzere, natır Taşcıoğlu tarafından sadece kadın hamamında çalışan kadınlar şeklinde tarif edilmiştir. Oysa hem Giriş'te hem de ikinci bölümde belirttiğim gibi, erkekler erkek hamamında, kadınlar da kadın hamamında natırlık edebiliyordu. Taşcıoğlu, natırın dellakın aksine masajcı değil getir-götür işlerinden sorumlu kişi olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca natır, müşteriye, hamamda yıkanacağı kurnaya götüren kişi olarak da karşımıza çıkmaktaydı.⁸ Kitapta Osmanlı kronikleri ve arşiv belgelerine atıfta bulunulmazken edebî eserler ile seyahatnamelerden çokça yararlanılmıştır.

Bu tezin ana dayanağı dellake ve natırlar hakkında çeşitli dava kayıtlarını içeren şeriiye sicilleri ve onların terekelerinin dökümünü sunan sicillerdir. Evvela bu kaynakları niçin kullanmak gerektiğine değinip sonra kaynakları değerlendirmek isabetli olacaktır. Tezin esas mevzusunu teşkil eden dellakeler ve natırların izini sürebileceğimiz birincil eserler maalesef kısıtlıdır. Hamam teftişlerinin yaygınlaştığı 18. yüzyılda düzenlenen hamam yoklama defterleri, erkek hamamcıları araştırmaya elverişli olsalar da, kadınlar bu belgelere dahil edilmemişlerdir. Dolayısıyla hamamlarla alakalı bu vesika külliyesi, dellakeler ile kadın natırların faaliyetlerini yazmak bir yana, onların varlıklarını bile görmeye izin vermemektedir. Bu nedenle, muhtelif birincil kaynakların içinden kadın hamamı çalışanlarını çıkarmanın yolunu aranmıştır. Yürütülen incelemeler, farklı şehir ve yüzyıllarda zapt edilen şeriiye sicilleri ile yine bunların İstanbul Kısmet-i Askeriye mahkemesine ait olanları arasında kayıtlı terekelerde, hamam defterlerinin gizlediği kadınların bulunabilmesini sağladı.

Odak noktam 18. yüzyıl olduğu halde neden hemen her yüzyıldan kalma şeriiye siciline bakmak zorunda kaldığımı ifade etmeliyim. 18. yüzyılda natırların yalnızca erkek hamamında çalışan erkeklerden ibaret olduğu savının⁹ yanlışlığını, farklı yüzyıllarda tutulan siciller

⁷ Taşcıoğlu, *Türk Hamamı*, 233.

⁸ Taşcıoğlu, *Türk Hamamı*, 234.

⁹ Nina Ergin, “1752 İstanbul’unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak,” *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Ayşen Gür (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 150.

delaletiyle ortaya koyabildim. Dellakın erkek, dellakenin ise kadın hamamında çalışması belgelerde ikisinin rahatça ayırt edilebilmesini sağlarken, natır için müennes bir kullanım söz konusu olmaması -bir örnek dışında- natırların isimlerini arayarak cinsiyetlerini saptamanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaç da sadece mahkeme kayıtlarına bakılarak giderilebiliyordu. Şeriiye sicilleri, 18. yüzyıldaki hamam defterlerinde yazan herkesin erkek olmasının bu yüzyılda natırlığın erkek mesleği olduğu anlamına gelmediğini ortaya koyan en önemli kaynaklardır. 18. yüzyılda natırlık mesleğinin tek cinsiyetle özdeşleşmediğini daha iyi kavrayabilmek için de ulaşılabilen her yüzyıldan sicil örneğine göz atmak icap etmekteydi.

Tezin temel birincil kaynaklarından şeriiye sicilleri, ekseriyetle İstanbul'u (Bab, Rumeli Sadareti, Üsküdar, Davutpaşa mahkemeleri) kapsıyor. Bu siciller farklı sebeplerle tutulmuştur. Mesela sahibinden kaçan bir cariye'nin yakalanması, dellake sahibesi Rabia Hatun'un aşçı Nasuh'a borcunu ödeyememesi, bir natırın hırsızlıkla ithamı, bir dellakenin öldürülmesi ve başka bir dellakenin hamamdan parasını alamaması İstanbul şeriiye sicillerindeki natır ve dellake davalarının açılma saiklerindendir. Tezde 18. yüzyıla odaklanmakla birlikte, natır ve dellakelerden bahseden ilk sicil 16. yüzyıl ortalarına denk düşmektedir. Bu belgeler, kadın hamamlarında çalışan kişileri inceleyecek tarihçiler için talih addedilebilir. Zira dellakeler ve natırlara açılan veya onların başkalarına açtıkları dava kayıtları olmasa, bu insanların isimleri, yaşadıkları dönemler, meskenleri ve para kazandıkları yerler gibi pek çok bilgiden mahrum kalacaktık.

Tezin birincil kaynaklarının esasını dellakeler ile natırların hak talepleri veya şikayetleri vesilesiyle meydana gelen sicillerin yanında onların terekelerini içeren siciller teşkil eder. Okunan terekeler diğer sicillerin aksine, yalnızca 18. yüzyıl İstanbul'una dair kayıtlardır. Mevzubahis terekeler, İsmail Erünsal'ın işaret etmesine rağmen¹⁰ kimse tarafından yayınlanmamıştır. Terekelerin biri natır Âişe Hatun'un, beşi dellake Hanife, Hadice, Feyza Usta, Fatma hatunların, sonuncusu da ismi meçhul bir dellake hatunun mal varlığını belgeler. Mezkur vesikalar kadınların yalnızca servetlerine dair söz söylemekle kalmaz, aynı zamanda onların toplumsal mevkileri, kimlikleri, aile üyeleri, mirasçıları ve çalıştıkları hamamları da öğretici niteliktedir. Öyle ki tereke sahibi dellake ve natırların unvanlarından yola çıkarak Osmanlı toplumdaki konumlarını anlamak, bildirilen varislerinden hareketle akraba ve iş çevrelerini

¹⁰ İsmail E. Erünsal, "Terekelerin İzinde Osmanlı Araştırmaları," *Terekeler Neyi Derler: Miras Kayıtlarının İzinde Osmanlı Araştırmaları*, haz. Kenan Yıldız (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 115.

tespit etmek mümkündür. İlâveten bazen terekelerde natır ve dellakenin çalıştığı hamam belirtilir. Bazen de terekede bu insanların bir varisi veya vasisinin çalıştığı hamam anıldığı için natır ve dellakenin çalıştığı hamam da kendiliğinden aşikar olur. Bu terekelerin sayısı artıkça, hamam defterlerinde söylenmeyen bilgilerden müteşekkil bir veri meydana gelecektir. Söz konusu veri daha evvel 1752 tarihli hamam defterindeki erkek natır ve dellaklar hakkında verilen malumata dayanılarak çıkarılan haritanın¹¹ kadın natırlar ve dellakeler için de hazırlanabilmesinin önünü açacaktır.

Tezin değerlendirmeye tabi tutacağım ana kaynaklarından biri de hammamiyyelerdir. Hammamiyye, klasik Türk edebiyatının 15-19. yüzyılları arasında üretilmiş, hamama methiyeler düzen manzumelerin ortak adıdır.¹² Şairler bazen müdavimi oldukları hamamları mimari yönünden övmek, bazense bir hamamın açılışı münasebetiyle tarih düşürmek amacıyla hammamiyye yazarlardı. Ayrıca bu manzumeler kimi zaman uzun tutulduğundan ötürü, hamamın heybeti kadar içindeki olaylar da betimlenebilirdi. Hammamiyyeler bu cihetten tezin alt yapısını desteklemiştir. Zira tezin ilk bölümünde ele aldığım kadınlar hamamının törensel bir eğlence mekanı olma hali, bu mekanın iç dünyasını tanımadan anlaşılamazdı.

Hammamiyyeler hamamları dolduran kalabalıkları tarif ederken en çok eğlence unsurunu öne çıkarırlar. Mesela aşağıda daha ayrıntılı ele alacağımız Enderunlu Fazıl'ın hammamiyyesinde, kadınlar hamamının merasimi andıran eğlencelerinin sacayağını teşkil ediken raks-musiki, yemek ve sohbet öğeleri birlikte işlenmiştir. Hammamiyyelerin teze rehberlik ettiği diğer bir nokta da dellak, dellake ve natırların kazanç elde etme yollarıdır. Hammamiyye yazan birkaç şair, hamamda çalışan kişilerin bahşiş alarak geçimlerini sağladıklarını aktarmıştır. Şairler, bahşişin haricinde hamama verdikleri yıkanma parasını da mübalağa sanatına fazlasıyla başvurmak suretiyle şiirlerine konu etmişlerdir. Bu itibarla, hammamiyyeler hamamların hem iktisadi hem de toplumsal cephesine ışık tutarlar.

Hammamiyyelerin yukarıda değindim mübalağalı anlatımları yüzünden kaynak değerlerinin zayıfladığı belki akla gelebilir. Lakin hammamiyyelerde tasvir edilen hamam ortamı yalnızca onlardan öğrenmek zorunda kaldığımız bir ortam değildir. Mesela hamam

¹¹ Ergin, "1752 İstanbul'unda," 145-149.

¹² Yunus Kaplan, *Klasik Türk Edebiyatında Hammamiyyeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 36-37.

ücretleri ve dellakeler ile natırların topladıkları bahşışler başka kaynaklardan teyit edilebilmektedir. Bu bağlamda göze çarpan bir kaynak, narh defterleridir. 1640 senesinin fiyat cetvellerini içeren narh defterinde, dellak ve natırların bahşış aldığı sarıh şekilde ifade edilir. Belki bu husus kanıtlanmaya değer bulunmayabilir ama bazı bakımlardan narh defteri gibi resmi bir defterde divan şairlerinin edebi anlatılarından yansımalarla denk gelmek önemlidir. Mesela zikredilen defter, natır ve dellakların müşterilerin gönüllerinden ne koparsa (mürüvveten) ona razı gelmelerini tembihler. Natır ve dellaklar defterde koyulan hüküm iktizasınca müşterileri bakışlarıyla taciz etmeyip ellerine tutuşturulan bahşışle yetineceklerdi.¹³ Görülüyor ki resmi bir kaynak niteliği taşıyan narh defteri ile divan şairlerinin dizeleri arasında örtüşme vardır. Bu durum tarihi kaynakların edebi malzeme ile beraber mütalaa edilmesi - elbette eleştiri süzgecinden geçirilerek - zaruretinin vurgulamaktadır.

Yukarıda, Enderunlu Fazıl'ın hammamiyyesinin kadınlar hamamındaki eğlence unsurlarını bütün halinde anlatan bir manzume olduğundan değinmiştik. Burada, söz konusu manzumenin şairinin kadınlar hamamına hasr ettiği uzun beyitlerini daha teferruatlı tahlil etmek yerinde olacaktır. Enderunlu Fazıl, kadınlar hamamını betimleyen tek şairdir. Hammamiyye şairleri yüzyıllar boyunca hamamın abidevi yönünü veya içindeki erkekleri merkeze alan anlatılar sunmuşlardır. Oysa Fazıl "der-beyân-ı kıssa-i hammâm-ı nisâ" başlıklı hammamiyyesiyle bu geleneği bozan bir hamlede bulunur. Bu nokta, akla evvela Fazıl'ın kadın hamamındaki yaşantıyı nasıl öğrendiği sorusunu gelir.

Peşinen belirtelim ki Fazıl'ın kadınlar hamamına yaklaşması dahi pek ihtimal dahilinde değildi. Zira Osmanlılar erkek ve kadınların birbirlerini yıkanırken görmemeleri için hamamların münavebeli kullanımını sağlamışlardı. Çarşı hamamı veya umumi hamamların ne zaman kimin hizmetine sunulduğunu türlerinden biliyoruz. Bunlar yektâ (tek) hamam ise sadece erkeklere veya sadece kadınlara; çifte hamam ise, bazı günler erkeklere bazı günler de kadınlara açılırdı. Kuşluk hamamı tabir edilen yapılar ise, günün farklı dilimlerinde erkek ve kadınları ayrı ayrı ağırlardı. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde kadının yıkandığı vakitlerde erkeğin hamamı ziyaret edemeyeceğini, hatta o hamamın sokağından bile geçemeyeceğini ifade

¹³ *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, haz. Mübahat S. Kütükoğlu (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 260.

etmiştir. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Van'da kadınlara tahsis edilen hamamların sokaklarından "ricallerden bir ferd-i merd" geçemeyeceğini de nakleder.¹⁴

Osmanlı hamamının cinsiyetler arası geçişkenliğe izin vermeyen doğasından ötürü Enderunlu Fazıl'ın da uzun uzadıya tahkiye ettiği kadınlar hamamını görerek yazmadığı açıktır. O halde şair, aşağıda ele alacağımız, kadın seyyahların gözlemledikleri hamamdaki eğlence ortamını nasıl yansıtabilmişti? Burada devreye duyumların girdiğini düşünüyorum. Bu tezde atıfta bulunduğum bazı kaynaklar, kadınlar hamamını yazan erkeklerin burayı görmüş kimseleri dinlediklerini ortaya çıkarırlar. Bunlardan ilki, 17. yüzyılda İstanbul'a ayak basan Fransız gezgin Josephus Grelot'dur. Grelot, seyahatnamesinde erişkin erkeklerin kadınlar hamamına küçük yaşta anneleriyle gidip, girdikleri ortamı hatırlayanlarından bu mekanın dinlenebileceğini bildirir.¹⁵

Kadınlar hamamındaki sahneleri erkeklerin nasıl dinleyebileceğini öğreten ikinci kaynak Sermet Muhtar Alus'un bir köşe yazısıdır. Alus, 1932'de *Akşam* gazetesindeki "eski zamanın gelin hamamları, hamamda çalgı, çengi ve eğlenceler" başlıklı yazısında, 19. yüzyılda kadınlar hamamında nasıl eğlenildiğini ele alır. Yazıya bu eğlencelerin aşınalarından Saide Hanım kaynaklık etmiştir. Alus, Saide Hanım'ın kadın hamamı sefaları hakkında kendisine naklettiği hurda malumat sayesinde bu ortamı betimleyebilmiştir.¹⁶ Erkek yazarların kadın hamamı tasvirlerinin çıkış noktalarını beyan eden son eser, Hasan Ali Yücel'in *Geçtiğim Günlerden* serlevhali hatıratıdır. Yücel, kitabında Grelot'nun verdiği bilgiyi doğrularcasına küçükken annesiyle beraber gittiği kadın hamamına dair izlenimlerini paylaşır.¹⁷ Grelot, Alus ve Yücel örnekleri, bir erkeğin ancak çocukken görebildiği kadınlar hamamını aklında kaldığı kadarıyla yazabileceğini veya bu hamamın müdavimi olan kadınları dinleyerek bir anlatı ortaya koyabileceğini aşık eder. Yani kadınlar hamamında eğlenen kadınları izleyemeyen erkekler, söz konusu ortamı ya duyumlara ya da çocukluk anılarına istinaden okuyucuya takdim

¹⁴ Arif Bilgin, "Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını," *Kadim* 3 (2022): 82-3.

¹⁵ Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen (İstanbul: Pera Yayıncılık, 1998), 191.

¹⁶ Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar: Eski İstanbul'da Hayat (1932)*, haz. Mustafa Kirenci- Eren Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023), 26-28.

¹⁷ Hasan Âli Yücel, *Geçtiğim Günlerden* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 121.

edebilirler. Bu itibarla, Enderunlu Fazıl da ya çocukluğunda gördüğü manzaralardan yahut da bir kadının tanıklığından beslenmiştir.

Fazıl'ın hammamiyyesinin kaynaklarını belirttikten sonra manzumenin olay örgüsünü inceleyebiliriz. Fazıl, kadınları hamamın farklı köşelerini tutup yemek yerken, yıkanıp kurulanırken betimler. Fakat bunlar sadece ilk bakışta fark edilen olaylardır. Şair, manzumede özenle seçtiği bazı sözcükler ve metne eklediği bazı ayrıntılar aracılığıyla, bize kadınlar hamamını hangi kavramlarla ele almamız gerektiğini ima eder. Evvela, hamamda çalışan kadınların hemen hepsinin unvanını sayar. Dellake, natır ve meşşâte (mâşita) onun hammamiyyesinde geçen çalışan unvanlarıdır. Böylece hamam defterlerinin söylemediği bir ayrıntıyı, yani kadın natırları, bir edebi kaynak olan hammamiyyede buluruz. İlaveten incelediğim metinler arasında, Fazıl'ın şiiri hariç hiçbir yerde mâşitanın anıldığına rastlamadım. Tezin ikinci bölümünde temas edeceğim üzere, şair, *Mevlid* yazarı İsmail Hakkı'nın Maşita Hatun'u dellake sözcüğüyle çevirmesine karşın, maşitayı ayrı bir kadın hamamı çalışanı kabilinden sunmuştur.¹⁸

Fazıl'ın hammamiyyesinin bu teze en büyük katkısı, birinci bölümde kadınlar hamamının törensel bir eğlence merkezi olduğunu iddia etmeme zemin oluşturmasıdır. Fazıl kadınların hamamda eğlenirken gösteriştan hiç uzak kalmadıklarını vurgular. Müşteriler "iki endaze boyu nalınlar, sırmalı bohçalar" ve "elmaslarla" hemcinsleriyle üstünlük ve gösteriş yarışına girerler. Bu durum merasimlerin teşrifatını ve haşmetli görünümünü hatırlatır.¹⁹ Fazıl'ın kadın hamamı eğlencesini tanımlamak için kullandığı anahtar kelime de tezin kurgusunda belirleyicidir. Bu kelime "düğün"dür. Şair kadınların eğlencesini şu beyitle tarif etmiştir: "bir düğündür sanasın ol hâlâ/ Ancak ol ortada eksük zurna".²⁰

Tezin ilk bölümünde kadın hamamı ve düğünler arasında bir bağlantı kurulmuştur. Tezde İstanbul'daki hamamlara odaklandığım için kıyası payitahttaki düğünler üzerinden yaptım. İstanbul'daki düğünler arasında en haşmetlisi saray düğünleri sayabileceğimiz sur-ı hümayunlardır. Burada herkesin birbirinden daha etkileyici görünmek istemesi, geçit

¹⁸ Kaplan, *Hammamiyyeler*, 286.

¹⁹ Kaplan, *Hammamiyyeler*, 286, 289.

²⁰ Kaplan, *Hammamiyyeler*, 288.

düzenleyen esnaf takımlarının rekabete girişmesi, katılımcıların önceden belirlenmesi ve eğlencenin sırayla icrası kadınlar hamamındaki merasimi andıran eğlenceyi akla getirir. Fazıl da söz konusu törensel eğlenceyi düğün örneği üzerinden betimleyerek isabetli bir yorum yapmıştır.

Fazıl'ın hammamiyyesiyle beraber bu tezin ilk bölümündeki törensel eğlence bağlamını inşa eden bir diğer hammamiyye Emir Mustafa'ya aittir. Emir Mustafa bir yeniçeridir.²¹ Şairin, adının *Letaif* olduğu Mertol Tulum tarafından saptanan eserinde, hammamiyye tavsif edebileceğimiz iki manzume mevcuttur. Manzumeler 1757-1774 seneleri arasında kaleme alınmıştır.²² Yunus Kaplan tarafından derlenen hammamiyyeler arasında Emir Mustafa'nın manzumeleri yer almaz. İlk manzume, 18. yüzyılda İstanbul'daki hamamlara çoğunlukla kimlerin gittiğini anlatır. Burada 22 hamam ve müdavimleri zikredilmiştir. 1766 yılında tanzim edilen hamam defterinde ise 195 hamam mevcuttur.²³ Yani Emir Mustafa İstanbul hamamlarının adlarını aktarırken son derece seçici davranmıştır.

Şair, bu ilk manzumenin "vasf edelim hamamları" dizesinden itibaren, seçtiği 22 hamamın hangi taife ile özdeşleştiğini tek tek söyler. Mesela işçiler Gece Hamamı'na, debbağlar Yedikule Hamamı'na giderler.²⁴ İşte tam da bu hamamlara müdavim yakıştırma özelliğiyle Emir Mustafa, hamam eğlencesinin törenselliğini anlamamızı kolaylaştırır. Emir Mustafa her hamamın sabit müşterileri olduğunu bildirerek hamamdaki eğlence ortamının halk arasında kabul görmüş bir teşrifatla düzenlendiğini sezdirir. Diğer bir ifadeyle hangi hamama kimin ne zaman girip çıktığı herkesin malumudur. Ayrıca Emir Mustafa, müdavim tasnifi yaparken bir geleneğin takipçisi olduğunu da anlamamızı sağlar. Zira kendisinden yaklaşık bir asır evvel Evliya Çelebi ilk kez hamamları bazı topluluklar arasında bölüştürmüştür. Evliya Çelebi Emir Musafa gibi seçici davranmamış ve 133 hamamın sıklıkla gelen misafirlerini sıralamıştır. Emir

²¹ Emir Mustafa, *Her Yanı ve Her Şeyiyle 18. Yüzyıl İstanbul'u: İnsan ve Toplum Hayatı, Varlıklar ve Nesneler*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 20.

²² Emir Mustafa, *İstanbul*, 23, 26.

²³ Ahmet Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları," *Vakıflar Dergisi* 53 (2020): 67.

²⁴ Emir Mustafa, *İstanbul*, 66.

Mustafa umumiyetle hamamları Evliya'dan farklı müdavimlere taksim eder. Mesela Macuncu Hamamı Emir Mustafa'ya göre tiryakilerin, Evliya'ya göre hekimlerin gittiği bir mekandı.²⁵

Evliya Çelebi'nin hamam taksimine daha önce değinen araştırmalara tesadüf edilir.²⁶ Fakat Evliya'dan bir asır sonra Emir Mustafa'nın, Emir Mustafa'dan da yaklaşık yüz yıl sonra Ahmed Rasim'in, hamamları müdavimler arasında paylaştırdığını, yani bunun bir geleneğe dönüştüğünü ifade eden bir araştırmaya rastlamadık. Toparlarsak Evliya Çelebi hamamlara belirli kimselerin girip çıktığını belirten tek yazar değildir. Şimdilik müdavim tasnifi yapan üç yazardan haberdarız. İsmi yukarıda andığım yazarlar sayesinde, Osmanlı tarihinin son üç yüz yılında hamamlara belirli zümrelerin gittiğini ve bunları kaydetmenin bir geleneğe dönüştüğünü anlıyoruz.

Emir Mustafa'nın ikinci hammamiyyesinde bir bekçi ile davulcunun hamam macerası merkezdedir. Mustafa bu şiirde bekçi ve davulcu kişilikleri üzerinden İstanbul'daki Yeni Hamam'da geçen bir hikayeyi nakleder.²⁷ Nermi Haskan İstanbul'da Yeni Hamam adlı üç yapıdan bahsediyor.²⁸ Fakat Emir Mustafa'nın hangisini kastettiğini öğrenemiyoruz. Hammamiyyede bekçinin Kürt olduğu da ayrıca belirtilmiş, kendisinin hamamda nasıl davranması gerektiğini bilmediği vurgulanmıştır. Hamama pabuçla girmesi, havuza "manda gibi dalıp çıkması" alaycı bir dille eleştirilmiştir.²⁹ Ayrıca davulcu bekçiye "adet budur" diyerek kurnaları öptürmüştür. Bundan evvel de arkadaşına turşu ısmarlamıştır.

İşte bu ayrıntılar hamamdaki törensel ortamın alamet-i farikasıdır. Davulcunun hakaretimiz bir üslup takınarak bekçiye hamamın kendine has kaideleri olduğunu hatırlatması, turşu ısmarlayarak hamamdaki eğlencenin parçalarından yemeği ihmal etmemesi ve kurna öpmeyi adet kabilinden sunması törenselliği belirginleştirir. Emir Mustafa hamam

²⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi I. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 156.

²⁶ A. Süheyl Ünver, *Türk Süsleme Sanatları 2*, haz. Gülbün Mesara ve Aykut Kazancıgil (İstanbul: İşaret Yayınları, 2010), 428; Semavi Eyice, "Hamam," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15 (İstanbul, 1997), 415.

²⁷ Emir Mustafa, *İstanbul*, 239.

²⁸ M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995), 312.

²⁹ Emir Mustafa, *İstanbul*, 239-240.

manzumesiyle törensel eğlencenin yanında hamam çalışanlarının kazancını nasıl sağladığı sorusuna da yanıt verir. Şöyle ki davulcu ve bekçi hamamdan çıkıp kahvelerini yudumladıktan sonra hamam çalışanlarına bahşiş vermişlerdir.³⁰ Bu teferruatın atlanmaması sayesinde hamamcıların bahşiş toplamak suretiyle geçindiğini öğreniyoruz.

Kadınlar hamamı hakkında ayrıntılara ulaşılabilecek birincil kaynaklardan biri de seyahatnamelerdir. Erkek gezginlerin, kadınlar hamamını duyduklarından yola çıkarak tasvir ettiklerini söylemiştik. Osmanlı İstanbul'unu dolaşan kadın seyyahlardan üçü de, bizzat katıldıkları kadın hamamı eğlencesini naklederek bu teze büyük bir katkı sunmuşlardır. Söz konusu kişiler; 18. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden Lady Montague ve 19. yüzyılda şehre gelen Julia Pardoe ile Durand de Fontmagne'dir. Durand de Fontmagne hamam gününü kadınların eğlence günü addetmesi bakımından bu teze rehberlik eder. Lady Montague ve Julia Pardoe ise hamamla ilgili, Osmanlı kaynaklarında yer alan bazı teferruatlı aktarımları hasebiyle iyi gözlemci sayılabilirler. Mesela Montague'nün kadınlar hamamında eğlencenin ayrılmaz parçası kabilinden zikrettiği sohbet unsuru³¹ Cabi Ömer Efendi'nin kroniğinde de yer alır.³² *Cabi Tarihi*'nde Bayezid Hamamı'ndaki bazı kadınların devlet işleriyle alakalı söyleşmeleri neticesinde cezalandırıldıkları kaydedilmiştir.³³ Öte yandan kadınlar hamamının hem yemek hem musiki eğlencesinden bahseden Julia Pardoe'nun aktardığı bir ayrıntının münşeat mecmuasında dahi zikredilmesi son derece şaşırtıcıdır. Pardoe, kadınların hep bir ağızdan kulak tırmalayıcı sesleriyle şarkı söyleyerek hamamda eğlendiklerini beyan eder.³⁴ Buna karşılık, Okçuzade Mehmed Şahî 17. yüzyılda derlediği *Münşeat Mecmuası*'nda kâtipleri acemice işler

³⁰ Emir Mustafa, *İstanbul*, 242.

³¹ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu (İstanbul: Tercüman Gazetesi, t.y.), 37.

³² III. Selim ve II. Mahmud'un saltanat devirlerinde cereyan eden olaylar hakkında girdiler içeren *Câbî Tarihi*'nin, Lady Montague'den hemen hemen üç çeyrek asır sonra kaleme alınması, Cabî ve Lady'nin peş peşe anılmalarına engel gibi görünebilir. Halbuki kadınların, evlerinin dışında en fazla vakit geçirdikleri hamamlardaki başlıca eylemlerinden sohbetin gelenekselleşmesini anlamak için farklı dönemlerde bu mevzuya değinildiğini görmek gereklidir.

³³ Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin, I*, haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2003), 392.

³⁴ Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. M. Banu Büyükkal (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 104.

yapmamaları hususunda uyarırken aksi takdirde hamamda bed sesle şarkı mırıldanan insanlara benzeceklerini söyler.³⁵

Pardoe'nun Okçuzade'den iki yüzyıl sonra, İstanbul hamamlarını anlatırken bed sesli kadınlardan söz etmesi, Osmanlı kadınlarının hamamda musiki icrasına ne derece düşkün olduklarını ortaya koyar. Gerek Montague'nün gerek Pardoe'nun gözlemlerinin Osmanlı tarihçilerinin satırlarıyla uyuşması, seyahatnamelerinin güvenilirliği hakkında olumlu hüküm vermeyi kolaylaştırıyor. İlaveten Julia Pardoe'nun kadınların yıkanma merasimini tiyatro sahnesine benzetmesi, tezin ilk bölümünün kavramsal zemininin inşasına da katkı sağlamıştır. Daha evvel değindiğim üzere hamamda kadınlar eğlenirken törensel bir görünüm arz ediyorlardı. Pardoe bu resmî (törensel) eğlenceyi teatralite ile irtibatlandırarak kadınlar hamamı sefasını daha somut bir biçimde anlatabilmeme destek olmuştur.³⁶ Üstelik Pardoe bu görüşünde yalnız da değildir. Osmanlı hamamlarına olağanüstü bir merak besleyen İngiliz gazeteci David Urquhart da hamamdaki yıkanmayı beş perdelik bir oyuna benzetmiştir.³⁷

Tezin Planı

Birinci bölümde, Osmanlı kadın hamamının pek üzerine düşülmeyen eğlence havasını ve bu eğlencenin törensel bir mahiyette gerçekleştiğini ortaya koydum. Eğlenceye törensellik kazandıran ilk özelliği istikrardır. Kadınlar hamamı hakkında en yoğun bilgileri barındıran Batılı gezginlerin seyahatnamelerinde, yüzyıllar geçse de eğlencenin çok benzer şekilde cereyan ettiğini okuyoruz. Sözelimi hem 16. hem de 19. yüzyılda kadınların hamamda mutlaka musiki dinlediği, raks ettiği, sohbet ettiği ve ziyafet çektiğini öğrenebiliriz. Yani sanki yazılı teşrifat kaidelerine riayet edermişçesine kadınlar farklı dönemlerde saatlerini hemen hemen aynı şekilde geçiriyorlardı. Bu durum, hamamın eğlenceyle beraber en belirgin işlevi olan temizlik için de geçerlidir. Öyle ki Osmanlı hamamlarının iç mimarisinin geleneksel parçalarından soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinde kadınlar uzun yıllar aynı sırayla temizlik ve bakımlarıyla ilgilendiler. Giysilerini çıkarıyor, yıkanıyor, ovalanıyor ve dinleniyorlardı. Bu durum seyyahlarca bir tiyatroya benzetilmiştir.

³⁵ Okçuzâde Mehmed Şâhî, *Münşe'âtü'l-İnşâ' (inceleme-metin-dizin)*, haz. İlknur Sisnelioğlu Özer (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 146.

³⁶ Pardoe, *Sultanlar Şehri*, 105.

³⁷ Nebahat Avcıoğlu, *Turquerie ve Temsil Politikası 1728-1876* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), 248.

Seyyahlara ilaveten kadın hamamının törensel eğlencesini tasvir eden bir diğer topluluk da şairlerdir. Hamamları övme gayesiyle yazılan hammamiyyelerde, şairler bu mekanları törenselliğin merkezi haline getiren rekabet ve ihtişam öğelerini gözler önüne sererler. Öyle ki Enderunlu Fazıl kadınlar hamamına hasrettiği hammamiyyesinde buranın törenselliğini sağlayan yemek, sohbet ve musikiden bahsederken kadınlar arasındaki gösteriş yarışını da derinden hissettirir. Kadınların parlak takı ve giysilerle birbirlerine caka sattığına dikkat çeker. Fazıl, bu merasimi bir düğüne teşbih ederek bu tezde Osmanlı İstanbulunun hamam eğlenceleriyle payitahttaki saray düğünlerinin kıyaslanmasına imkan tanımıştır. Bu iki ortama gelen giden insanların belli olması, sur-ı hümayunlarda esnaf arasındaki gösteriş yarışının aynısına kadın hamamlarında da tesadüf edilmesi, hamamdaki yıkanma sırası gibi düğünde de etkinlik sırası olması benzerliği somutlaştırır.

İkinci bölümde kadın hamamındaki eğlencenin faillerini, dellake ve natırları inceledim. Bu insanların görev dağılımlarına eğildim. Bunun yanı sıra, hamam defterleri çağı adını verdiğim 18. yüzyılda, bu insanların niçin söz konusu defterlerde zikredilmediklerini tartıştım. Dellakeler ve natırların vazifelerine dair tek kaynaktan ayrıntılı bilgi almak epey müşküldür. Bu nedenle tezde, arşiv belgeleri ve kroniklerden devşirilemeyen bu bilgiler, çok farklı metinlerde iz sürülerek edinilmiştir. Seyahatname, kanunname, vakfiye, şeriyye sicili, roman ve köşe yazısı gibi çok farklı dönemlerde yazılmış kaynak türlerinde natırın ve dellakenin hangi sorumlulukları üstlendiğini okudum. Böylece toplumsal tarih araştırmalarında kaynakların yalnızca resmî vesikalar olmayıp edebî malzemelerin de rehber alınması gerektiğini vurguladım. Bununla beraber, kadın hamamcılarının nasıl bir işlev gördüklerini derli toplu ele aldım. Bölümün kalan kısmında, ilk kez 18. yüzyılda tanzim edilen hamam defterlerinin ortaya çıkış sürecini inceledim. Bu belgelerde erkek dellak ve natırlardan bahsedilirken niçin kadın natır ve dellakelerin kaydedilmediği sorusunun peşine düştüm.

Tezin son bölümünde, dellake ve kadın natırların nasıl para kazandıklarına ve edindikleri mal varlıklarına odaklandım. Dellake ve natırların düzenli bir aylık gelirle mi yoksa farklı bir biçimde mi maişetlerini temin ettiklerini araştırdım. Bu noktada daha evvel değindiğim hammamiyyelerin, 1640 yılına ait narh defterinin ve Batılı gezginlerin kaleme aldıkları seyahatnamelerin desteğini gördüm. Mevzubahis kaynaklar, kadın hamamında mesleğini icra eden dellake ve natırların, hayatlarını topladıkları bahşişler sayesinde idame

ettirebildiklerini aktarmaktadır. Yani kadın hamamcılar maaş usulüyle değil, müşterilerin gönlünden kopan bahşişlerle ayın sonunu getiriyordu.

Birinci Bölüm

Törensel Bir Eğlence Merkezi: Kadınlar Hamamı

Giriş

Hamamı, Osmanlıların temizliğe verdiği önemin nişanesi veya Osmanlı mimarlık sanatının bir ifadesi kabilinden sunan araştırmalar yaygındır.¹ Öte yandan, yalnızca kadın hamamlarını inceleyen herhangi bir Türkçe kitap ve teze tesadüf edilememektedir. Bununla birlikte, kadın hamamlarına değinen sınırlı sayıda makaleye göz atıldığında, zikredilen mekanın temizlikten hemen sonra gelen eğlence işlevinin ıskalandığı fark edilir.² Halbuki Osmanlı kadınları, hamamda merasimi andıran eğlence alışkanlıklarını yüzyıllarca çok değiştirmemişlerdi. Hamam eğlencesine merasim hüviyeti kazandıran, musiki, raks, yemek ve sohbet gibi unsurları tezin bu kısmında müstakilen ele almaya çalıştım. Söz konusu unsurlar, uzun süre varlığını koruyabilme özelliğine sahip dinî ayinleri akla getirmektedir. Diğer bölümlerde temas edilecek hamam defterlerinin, 18. yüzyıl İstanbul'u üzerinde yoğunlaşması sebebiyle, bu yüzyıl ve şehrin hamamlarıyla ilgilenilse de bu bölüm kadın hamamındaki eğlencenin merasimleşmesini anlamak için birçok yüzyıldan anlatı örneği seçmeyi gerektirmektedir. Zira kadınların kaynaştığı söz konusu mekan yalnızca bir şehir ve dönemde değil hemen her yüzyılda ve şehirde törensel bir eğlenceye sahne olmaktadır. Bu kısımda, Osmanlı kadın hamamlarındaki eğlencenin törensel kimliği irdelenecektir. Kaynaklarım daha ziyade Batılı gezginlerin kaleminden çıkan seyahatnameler ve ilerleyen sayfalarda tanıtılacak hammamiyelerdir.

Osmanlı Hamamları

¹ Metin And, "XVI. Yüzyılda Temizlik ve Hamamlar," *Hayat Tarih*, 9 (1969); Alidost Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 13 (2009): 247-58; Münife Obuz, "Batılı Seyyahların Gözünden XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Payitaht İstanbul'da Kişisel Temizlik ve Bakım," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 55 (2022): 118-27; A. Süheyl Ünver, "Türk Hamamı," *Belleten*, 145 (1973): 90.

² Pınar Demircan, "Diyarbakır'da Kadın Hamamları ve Hamam Kültürü," *IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi* (İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, 2013), 789-94; Hilal Çiftçi, "Avrupalı Seyyahların Gözüyle Hamam Kültürü Bağlamında Batıda Oluşan Osmanlı Kadını İmgesi," *Tarih ve Kültür Penceresinden Su ve Sağlık İlişkisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2019), 353-64; Nüket Örnek Büken, "Ankara Tarihi Şengül Hamamı Özelinde, Kadınlar Hamamının "Mekân-Kadın İlişkisi" Bağlamında Çağıştırdıkları Üzerine..." *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri (2018-2019) Bildiri Kitabı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2020), 115-27.

Osmanlı hamamı, misafir ve müşterilere göre çeşitlilik arz eden bir kurumdur. Mevzubahis binalar içlerini dolduran insanlara göre adlandırılırlar. Osmanlı hamamlarının şöyle tasnif edildiğine tanık oluyoruz: çarşı hamamları, konak ve yalı hamamları, saray hamamları, kışla hamamları ve deniz hamamları. Bu tezde çarşı hamamları örnek alınmıştır. Halk hamamları ya da umumi hamamlar da denen çarşı hamamları, kendi içlerinde üç türe ayrılır. Bu türleri çifte hamamlar, yektâ hamamlar ve kuşluk hamamları şeklinde sıralayabiliriz. Çifte hamamlar, adından da anlaşılacağı üzere iki hamamın birleşiminden meydana gelen binalardır. Bunlar birbirlerine yapışık tarzda ve aynı külhandan ısınacak şekilde inşa edilirler. Çifte hamamın, bir binasında erkekler ötekisinde kadınlar yıkanır. Elbette kadın ve erkekler yıkanırken karşılaşamaz yahut birbirlerini göremezdi. Yektâ (tek) hamamlar yalnızca kadınların veya yalnızca erkeklerin temizliğine ayrılır yahut münavebeyle kullanılırdı. Münavebenin tarzına göre de yekta hamamlar isim değiştirirdi. Şöyle ki eğer hamam sabah kadınlara öğleden sonra da erkeklere tahsis edildiyse, bu binaya "kuşluk hamamı" ismi yakıştırılırdı.

Konak hamamları, birçok semtte halkın ihtiyaçlarını karşılayan çarşı hamamlarının aksine özel hizmete mahsustur.³ Bunlar görece ufak ve zenginlerin bahçelerine inşa ettirdikleri mekanlardır.⁴ Konakların bahçesine "sıcaklık" ve "soyunmalık" kısımları teşkil edilerek meydana getirilen bu hususi hamamlar arasında, Esmâ Sultan yalısı hamamı, Zarif Mustafa Paşa yalısı hamamı ve Yusuf İzzeddin Efendi av köşkü hamamı göze çarpar. 1836-1840 yılları arasında 168 konaktan 64'ünde, 32 yalıdan 14'ünde, 177 evden 18'inde hamam bulunuyordu.⁵

³ Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen (İstanbul: Pera Yayıncılık, 1998), 194; Ercüment Ekrem Talu, "Eski İstanbul'da Kadın Hamamları," *Resimli Tarih Dergisi*, 2 (1950): 66; Ogier Ghiselin de Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, çev. Aysel Kurutluoğlu (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser), t.y., 112; Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 20; Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. M. Banu Büyükkal (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 100.

⁴ Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 68; Giovanni Battista Casti, *Bir İstanbul Seyahati-1788*, çev. Akif Tunç (İstanbul: Cinius Yayınları, 2019), 22; Nicolas De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğu'nda*, ed. Marie-Christine Gomez-Géraud, Stefanos Yerasimos (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 171; *Levaşov'un Hatıraları*, 42; Charles White, *Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks in 1844*, cilt III (Londra: Henry Colburn, 1846), 307.

⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 151.

Elisabeth Craven, Bursa'da neredeyse hiçbir hanenin bu özel yapılardan yoksun kalmadığını nakleder.⁶ Bazen bu ayrıcalıklı mimari eserler, sahibinin izniyle çarşı hamamlarından mahrum kalmış semt sakinlerine de kapılarını açardı.⁷

Saray hamamları konak ve yalı hamamları gibi özel hizmete özgü olmakla birlikte, sayıları muhtemelen onlardan daha azdır. Saray ehlinin istifade ettiği bu yapılar çoğu. çarşı hamamının aksine günümüze ulaşmamıştır. Bunların varlığını sürdürememesi birçok sarayın tarihe karışmasının doğal sonucudur. Saray hamamlarının en fazla örneğine Topkapı Sarayı'nda tesadüf edilir. Topkapı'da konumlandırılmış Hünkâr, Valide Sultan ve Cariyeler hamamı gibi bazı örnekler bugün hala ayakta. İstanbul'da belki de saray hamamlarından daha seyrek sayıda yükselmiş kışla hamamları da mevcuttu. Bunlar kışlalarda ikamet eden askerlerin yıkanmaya gittikleri müesseselerdi. Yeniçerilerin paklandıkları Acemi Oğlanları Hamamı bu türdendir.⁸

II. Mehmed'in vüzerâsı, fetihten sonra İstanbul'un imarına katkı sunma amacıyla, şehrin farklı noktalarında yükselttikleri külliyelele dolaylı yoldan hamamların artışına vesile oldular. Hatta bu zamanlarda camiden ziyade hamam ortaya çıktığı kaydedilir. Fatih devrinden kalmış kitabesi en eski hamam, 1466-1467 yıllarında bina ettirilen ve adını banisi Mahmud Paşa'dan alan hamamdır. II. Bayezid ve I. Selim'in saltanat senelerinde, payitaht hamamlarla bereketlenmeye devam etti. Kanuni'nin hükümdarlığında ise, hamam inşasında denge bulunmuştur. Öyle ki Mimar Sinan'ın mimarbaşılık makamını işgal edişine dek nüfusa nisbetle fazlalık addedilen hamamlar yıkılırken, Sinan'ın ipleri ele almasıyla hamamların hem sayıları yükselmiş hem de abidevi bir mahiyet kazanmışlardı. Hamamlar, hem vakıflara hatırı sayılır bir gelir getiriyor hem de cami cemaatinin en büyük ihtiyacı olan taharet imkanını onlara sunuyordu.⁹ Sinan'ın vefatı günden güne İstanbul'un imarında hamamın payını azalttı. 18. asra

⁶ Elisabeth Craven, *1786'da Türkiye*, çev. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939), 26.

⁷ Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 237; Nicolay, *Muhteşem Süleyman*, 171.

⁸ Tülay Taşçıoğlu, *Türk Hamamı* (İstanbul: Duran Ofset, 1998), 68-70; Alidost Ertuğrul, "İstanbul Hamamları ve Mimarisi," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi 8*, haz. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 457-458; Mermerin zarafetle inşasından doğan odacıkların meydana getirdiği saray hamamları, güneş ışıklarını temaşa etmeye müsait delikli camlarıyla gönül çeler: Henry Christmast, *İstanbul ve Ege Yollarında 1851'de İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar*, çev. Mustafa Özbaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 51.

⁹ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu (İstanbul: Tercüman Gazetesi, t.y.), 37.

gelindiğinde, Cağaloğlu ve Beylerbeyi hamamları gibi anıtsal eserlerin vücuda getirilmesi hamamlara Sinanî yaklaşımı diriltmişti. 18. asırda 13 yekta, 76 çifte ve 106 kuşluk olmak üzere 195 hamamın varlığından haberdarız. 18. yüzyıl, Osmanlı hamamlarıyla ilgili bir milat teşkil edebilir. Zira bu yüzyılın akabinde hamam sayısı yavaş yavaş aşağı inmiş,¹⁰ 19.yüzyıl itibarıyla da hamam diğer mimari eserler gibi batı tarzının etkisi altına girmiştir. Cağaloğlu Hamamı İstanbul'da yükselen son hamamdı ve 18. yüzyılda I. Mahmud'un emriyle hayat bulmuştu.¹¹

Osmanlı İstanbul'unda Eğlence

15. yüzyıla kadar, cülûs-ı hümâyun, sûr-ı hümâyun, şehzade doğumu yahut ordunun seferden muzaffer dönmesi münasebetiyle, payitahtta eğlenceler tertiplenirdi. 16. asırda, eğlenceler daha teferruatlı ve şaşaalı hale geldi. Öyle ki bu dönemde, devlet binaları kandillerle donatıldı, camilere mahyalar asıldı, yollara taklar dikildi. Devletin kesenin ağzını açtığı zevk u sefâ vakitlerinde, halk vahşi hayvanları ve çengileri pür dikkat izler, gündelik hayat mutantan bir şekle bürünürdü. Ramazan ve kurban bayramlarında çocuklar da hesaba katılır, meydanlara dönme dolaplarla salıncaklar kurulurdu. Eğlencelerin merkezi addedilen Atmeydanı, bazen tam bir panayıra dönüşürdü. Ahali, bu merkezde hikayecileri dinler; gözbağcıların, hokkabazların, cambazların, zorbâzların hünerlerini büyük bir alakayla seyrederdi. 17. asırda Evliya Çelebi, şenliklere iştirakin ne derece yoğunlaştığını, ordu-yı hümâyunun Bağdat seferine uğurlanışını aktarırken ortaya koyar. Rivayete göre, seferden evvel 1109 esnaftan mürekkep bir alay kutlama düzenledi. 18. yüzyıla gelindiğinde mesireler, reayanın neşeyâb olmasını sağlayan ortamlar vasfıyla karşımıza çıkar. Bilhassa Sâdâbâd, Haliç ve Boğaziçi'nin muhtelif mesire yerleri musiki eşliğinde ziyafet çekilen mekanlar bellendi. Osmanlı nakkaşları, mesirelerin sere serpe uzanılan, tütün içilen, "taam bişirüb yenilen", raks edilen, nağmelerle keyfe gelinen iklimini tam bir canlılıkla betimlediler. Halk, Sâdâbâd gibi temaşagâhlarda kahvelerini yudumlar, gölgelikte günün yorgunluğunu atar, salıncaklarda sallanır ve ağaçlara tırmanırdı. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadaret devrinde, Cuma Müslümanların, Cumartesi

¹⁰ III. Mustafa'nın, 1768'de, İstanbul'daki hamam kesafetinin su ve odun kıtlığı yaratması sebebiyle, yeni hamam inşasını yasaklaması hakkında: Nihal Metin, "İstanbul'a Göç (1703-1754)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021), 344. Şinasi Akbatu, hamamların gelir kapısından gider kapısına döndüğü gerekçesiyle, doğal afetleri beklemeden insanlar tarafından yıkıldığını ifade eder: Şinasi Akbatu, "İstanbul Hamamları," *Cumhuriyetin 50. Yılında 1973 İstanbul İl Yıllığı* (İstanbul: İstanbul Valiliği, 1973), 487.

¹¹ Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766," *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, haz. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2014), 555-56, 574-85; Ertuğrul, İstanbul Hamamları ve Mimarisi, 452-457; Semavi Eyice, "Hamam," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15 (İstanbul, 1997), 416; Akbatu, "İstanbul Hamamları", 486.

Yahudilerin, Pazar ise Hristiyanların tatil günlerini değerlendirdikleri Sâdâbâd'da, çalgıcılar, ayı oynatıcılar ve dilenciler de mekanı doldururdu. Semtin iki tarafı kadın ve erkeklere ayrılır, ağaçların altına ise arabayla gelenler yerleşirdi. Eğlencenin müptelaları kuzularını çevirir, musikiye kulak verir ve çingenelerin raksını izlerdi.¹²

Payitahtın, tahta çıkma törenleri, zafer, düğün ve bayram kutlamalarından başka eğlence vesileleri de vardı. Bu vesileler arasında, karagöz ve meddah oyunları, mehtap alemleri ile helva sohbetleri öne çıkar. Osmanlıların, Karagöz gölge oyunuyla temasının I. Selim'in saltanat yıllarına uzandığı aktarılır. Yavuz Sultan Selim'in, Memluk topraklarında tanıştığı gölge oyunu icracılarına teveccüh gösterip Topkapı Sarayı'na aldırıldığı ifade edilir. I. Süleyman döneminde, Şeyhülislam Ebussuud Efendi de halkın gölge oyunlarından ibret alması dolayısıyla bu uygulamaya cevaz vermişti. Oyun, zamanla Simkeşhane, Galata'daki kahvehaneler ve Mısır Çarşısı civarında halkın da ilgisine sunuldu. İstanbul'un temayüz eden eğlence faaliyetlerinden biri de meddah gösterileridir. Meddahlık, fevkalade alaka uyandıran fakat bir o kadar da maharet isteyen bir işti. Sanatçılar bir yandan şaşırtıcı bir hafızayla mücehhez, öte yandan heyecanı kamçılayan bir vücut diline sahip olmalıydı. Meddahlar kahvehane ve kıraathanelerde dinleyicileri *Şehname*'den, *Binbir Gece Masalları*'ndan, *Hamzaname*'den, *Battal Gazi Destanı*'ndan, *Tutiname*'den; *Hançerli Hanım*, *Tayyarîzade* ve *Tıflî* hikayelerinden parçalar anlatmak suretiyle eğlendirir ve hoş vakit geçirmelerini sağlardı. İstanbulluların eğlence hayatında, 17-19. yüzyıllar arasında mehtap alemleri de revaçtaydı. Ekseriyetle yaz geceleri, yalı sahipleri deniz üzerinde mehtabın denizdeki aksini kemal-i zevkle temaşa ederdi. Mehtap aleminin düşkünleri bazen mehtabın seyrine saz ve işreti de eklerdi.¹³

Dersaadet'te 18. asır itibarıyla helva sohbetleri kışın tatil günlerinin vazgeçilmezi haline geldi. Kadınlar, yatsı namazından sonra evlerinde bir evde toplanarak usta hanımların kavurduğu irmik, gaziler ve keten helvalarını tadardı. Elbette bu geceler sırf helvanın tadına bakmak üzere tertiplenmiyordu. Kadınlar bir yandan ağızlarını tatlandırıırken öbür yandan sazların ve türkülerin ezgileriyle keyiflenirlerdi. Ayrıca meddahlar, helva sohbetlerinde de arz-ı endam eder, mukallitlerle beraber bu etkinliğe renk katarlardı. Kadınlar, erkeklerin kahvelerde

¹²Ali Şükrü Çoruk, "Osmanlı İstanbul'unda Halkın Eğlence Hayatı," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 4, haz. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 302-303; Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 164; Nail Tan, *Derlemeler - Makaleler: Halk Müziği, Halk Oyunları, Halk Eğlenceleri, Halk Sporları V* (Ankara: BRC Basım, 2007), 143-144.

¹³ Çoruk, "Eğlence Hayatı", 295-296, 299, 307.

dinleyip izledikleri meddahların tahkiye yeteneklerini bu gecelerde tecrübe eder, mukallitlerin taklit oyunlarına burada odaklanırlardı. Helva sohbetleri yalnızca kadınların kendi aralarında sohbet, kaynaşma ve eğlenme vasıtası olmakla kalmamış esnaflarca düzenlenen helva sohbetlerinde de çok geniş kitleler bir araya gelmişti. Hatta bu sohbetler, yukarıda zikredilen birçok eğlence gibi devletluların da kendi aralarında neşelenmesini sağlayan etkinliklerdi. Öyle ki, 18.yüzyılda kadılık vazifesini yürütmüş Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi'nin *Ceride*'sinde, 26 kez helva sohbeti düzenlendiğinin kaydı düşülmüştür.¹⁴

Törenselle Bir Payitaht Eğlencesi: Sûr-ı Hümâyun

Bir düğündür sanasın ol hâlâ
Ancak ol ortada eksük zurna¹⁵

Payitaht eğlenceleri içinde düğünlerin, kadın hamamı sefasıyla özel bir ilişkisi vardır. Hamam eğlenceleri, tıpkı padişahların oğullarının sünneti yahut kızlarının evlenmesi münasebetiyle düzenlenen düğün törenleri (sûr-ı hümâyun) gibi bir tören havasında geçerdi. Hem sünnet ve evlilik kutlamaları hem de kadınların hamam keyifleri temizlikle haşmetin buluştuğu etkinliklerdi.¹⁶ İki etkinlik de bazı işlerin sırayla icra edildiği, sırf hoş vakit geçirmenin değil merasim havası esmesinin de öncelendiği etkinliklerdi. Bu ortamlarda esen yalnızca merasim havası da değildi. Hem hamam hem de düğün eğlencesinde rekabet havasının teneffüs edildiği, aşağıda bahsedeceğim surnamelere ve seyahatnamelere yansımıştır. İhtişamın, törenselliğin ve temizliğin birleştiği sur-ı hümayunlar ve hamam günleri bazen de doğrudan iç içe geçerdi. Söz konusu kesişim, düğünlerin ayrılmaz parçası mesabesindeki esnaf alaylarında vukua geliyordu. Yani bir anda, düğüne benzeyen hamam eğlencesi bizzat düğüne dahil oluyordu. Şöyle ki sûrlardan evvel tertiplenen esnaf alaylarında hamamcı esnafı da yerini

¹⁴ Çoruk, "Eğlence Hayatı," 309; Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, 2.baskı), 57. 20. yüzyılda, helva sohbetlerinin Osmanlı İstanbul'unda hamamlarda düzenlendiğine dair bkz. Hasan Âli Yücel, *Geçtiğim Günlerden* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 119.

¹⁵ Yunus Kaplan, *Klasik Türk Edebiyatında Hammamiyyeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 288. Beyit, Enderunlu Fazıl'ın hammamiyyesinden iktibas edilmiştir. Bu tezden evvel Fazıl'dan başka kimsenin kadınlar hamamındaki törenselle eğlenceyle düğün arasında bağlantı kurduğuna rastlamadım.

¹⁶ Emine Bilirgen, vd., *Hamam: Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 2006), 45. Kadınlar hamamındaki törenselliği bağlamsallaştıran başka bir yayın için bkz. Ayten Akkese, "Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim: Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 8 (2017): 144.

alırdı. Başka bir deyişle, zaten törensel olan hamam hayatı başka bir törene, düğüne eklemeleniyordu. Ezcümle, düğün ve hamam sefasının birleşiminden adeta bir tören matruşkası vücuda geliyordu. İşte bu kısımda, kadınlar hamamının törensel eğlencesiyle benzeşen başka bir Osmanlı sefası, padişah himayesinde gelişen düğün şenlikleri irdelenecektir. Ayrıca hamamların Osmanlı düğünlerindeki konumuna surnameler vasıtasıyla dikkat çekeceğim. Elbette Osmanlı düğünlerinde hamamın hem temsil edildiğini görmek hem de surnamelerin en ince teferruatıyla gözler önüne serdiği saray düğünlerinin kadınların hamamlarda kurdukları meclisi hangi yönden hatırlatabileceğini görmek için sûr-ı hümayunların özelliklerini tanımamız gerekmektedir.

1582 tarihli sûr-ı hümayun, Sultan Orhan'ın Bizans Prensesi Teodora'yla evliliğinden 17. asır sonlarına kadar Osmanlı düğünlerinin en ihtişamlısı sayılır. III. Murad devrinde yapılan düğün töreninde hem şehzadeler sünnet edilmiş, hem de Ayşe Sultan nikahlanmıştı. IV. Mehmed'in emriyle 1675 yılında Edirne'de tertiplenen şenlik de göz alıcıydı.¹⁷ Osmanlı hanedan düğünlerinde, törenin en şaşılahtı surette düzenlenmesi Darüssaade Ağası'nın omzundaki sorumluluklardandı. Gelinin gelinliğinden, hanedanın damat adayının ödediğı mihr-i müeccele kadar her türlü ayrıntı Ağa'nın denetiminden geçerdı. Düğünün daha ziyade halka hitap eden tarafı sarayın dışında neşvünema bulan eğlencelerdi. Sabahtan akşama dek halk şenliklere rağbet ederdi. Nahiller, sunî bahçeler, şekerden maketler ve arabalarla hünerlerini sergileyen esnafın renk kattığı törenler şenlik havasını ahaliye iliklerine kadar hissettirirdi. Törenlere ilaveten, musiki, seyirlik oyunları, spor müsabakaları, havai fişekler halkın itibardan tasarruf edilmeyen saray düğünlerini hayli hayran bir surette takibini sağlıyordu.¹⁸

İhtışamın ve eğlencenin buluştuğı saray düğünlerinin en tafsilatlı kaydı, manzum ve mensur şekilde kaleme alınan surnamelerde tutulurdu. Bu edebî ürünlerin esas özelliklerinden biri, müverrihlerin tasvirine yeterince uğraşmadıkları sultanî düğünlerin ihtışamının aynen aktarımıdır. III. Mehmed'in sünnet düğünü münasebetiyle ayarlanan etkinlikleri, Gelibolulu Mustafa Âlî *Câmiu'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr* nam manzum eserinde, İntizamî de *Sûrname*'sinde nakleder. Nabî ve Abdî surnameleri, IV. Mehmed'in oğulları Mustafa ve Ahmed'in sünnetinin yanında, Hadice Sultan ile Musahip Paşa izdivacının kutlamasına ayna

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için: Özdemir Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987).

¹⁸ Özdemir Nutku, "Düğün," (*DİA*), 10 (İstanbul, 1994), 17.

tutar. 1720'de, III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bayezid'in sûr-ı hitanıyla, II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan ve Eğriboz Muhafızı İbrahim Paşa ile Emetullah Sultan ve Sirke Osman Paşa'nın çifte nikâhını Vehbî ve Hazîn betimlemiştir. 1759'da, III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan'ın doğumunu, Haşmet *Vilâdetname*'sinde hikayeleştirir. I. Abdülhamid'in kızı Hadice Sultan'ın tevellüdü için Melek İbrahim bir *Surname* telif etmiştir.¹⁹

Osmanlı hanedan düğünlerinde hazırlanan şenliklerle hamam sefası arasındaki en belirgin benzerlik olay örgüsünde saklıdır. Her iki eğlence de belirli aşamalardan müteşekkildir ve muntazam bir döngüde devam eder. Mesela, Türk hamamı hakkında bir kitabı bulunan İngiliz gazeteci David Urquhart²⁰ hamamda yıkanmayı beş perdelik bir oyuna benzetmiştir. Ona göre yumuşama, ovulma, soyunma, sabunlanma ve dinlenmeden oluşan yıkanma eylemi sırayla izlenen bir temsil gibidir.²¹ Buna mukabil, hanedan düğünleri hiçbir belirsizlik ve düzensizliğe mahal bırakmayacak kadar sıralı ve kurallıydı. Öyle ki düğünlerde dağıtılacak hediyeler, bunların sunuş biçimleri, ziyafetlerde ikram olunan yemekler, sofrada edilen dualar, şenliklerin duaları ve sair hususlar kaidelere bağlanmıştır. Sûr-ı hümayunlar ve hamam fasıllarını ilişkilendirebilmemizi kolaylaştıran diğer iki unsur da bu faaliyetlerin davetlileri ve müdavimleri idi.²² Şöyle ki hanedan düğünlerine kimlerin davet edildiği, bu şahısların nereye oturacağı ve padişahın hangisini ne zaman kabul edeceği bellidir.²³ Aynı şekilde 17, 18. ve 20. yüzyıllarda İstanbul'daki hangi hamamı kimlerin mesken tuttuğunu Evliya Çelebi, Emir Mustafa ve Ahmed Rasim sayesinde öğrenebiliyoruz. Aşağıdaki üç tabloda sırayla, Evliya Çelebi, Emir Mustafa ve Ahmed Rasim'in hangi hamamın müdavimlerinin kim olduklarına dair

¹⁹ Mehmet Arslan, "Kültür Tarihimiz Açısından Zengin Bir Kaynak: Sur-nâmeler," *TALİD* 10 (2007):220-221, 227-9.

²⁰ Urquhart'ın Osmanlılarla temasları hakkında bkz. Hüseyin Çelik, "David Urquhart," (*DİA*), 42 (İstanbul, 2012), 180-181.

²¹ Nebahat Avcıoğlu, *Turquerie ve Temsil Politikası 1728-1876* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), 248.

²² Burada saray düğünleri ile kadın hamamlarındaki ortamı niçin ilişkilendirme ihtiyacı hissettiğimiz ve kadınlar hamamındaki törenselliğin sadece düğün törenine mi benzetilebileceği soruları akla gelebilir. İlk sorunun cevabını burada işlediğimiz "Sûr-ı Hümayun" başlığı altında yer alan Enderunlu Fazıl'ın şiir alıntısında bulabiliriz. Fazıl, 18. yüzyılda yaşamış bir şair olarak hamam eğlencesini düğüne benzetmiş, bu vesileyle Osmanlı toplumunda düğün ile hamam kelimeleri arasında bir çağrışımın varlığını sezdirmiştir. Aslında kadınlar hamamında toplanmayı yalnızca düğün etkinliğine mi benzetebileceğimiz sorusu da Fazıl'ın beytiyle yanıtlanabilir. Şu sebepten ki herhangi bir merasimle kadınların uzun hamam eğlencelerinde ortaya koydukları görünüm arasında irtibat kurmak kolay olsa da Osmanlıların bizzat kendilerinin kadın hamamı meclislerini ilişkilendirdikleri düğünler bizi törenleri temelsizce kıyaslamaktan alıkoyar.

²³ Arslan, "Sur-nâmeler", 232, 233, 235.

kayıtlarını aktarıyorum.²⁴ Aşağıdaki kayıtlar Osmanlı döneminde sadece herkesin hamama gittiği gibi bir fikir hasıl etmemelidir. Toplumun çeşitli tabakalarından insanların muhtelif hamamlara gittiği bilgisi Evliya Çelebi, Emir Mustafa ve Ahmed Rasim'in kitaplarında iki amaca yönelik olarak ifade edilmiştir. Bunlardan ilki hamamların konumlandıkları semtlerde hangi meslek ve meşrepten insanların oturduğunu belirtmek, ikincisi ise mizahi bir yolla insanlara farklı hamamları yakıştırmaktır.

Hamam Adı	Müdavimi
Eyüp Hamamı	hastalar
Ayasofya Hamamı	meşâyihlar
Sofular Hamamı	sofiler
Azebler Hamamı	azebler
Bostan Hamamı	bostancılar
Cumapazarı Hamamı	pazarcılar
Çukur Hamamı	mülhidler
Havuzlu Hamam	hîzler
Çinili Hamam	nakkaşlar
Hacı Kadın Hamamı	vasıtalılar
Koca Mehmed Paşa Hamamı	korucular
Saraçhanebaşı Hamamı	kıncılar
Yeni Odalarbaşı Hamamı	yeniçeriler
Irgat Hamamı	ırgatlar
Cerrahpaşa Hamamı	cerrahlar
Samatya Hamamı	Ermeniler
Aksaray Hamamı	saraylılar
Sıçanlı Hamam	kara Araplar
Sultan Bayezid-i Veli Hamamı	veliler
Alaca Hamamı	deliler
Zincirlikapı Hamamı	zalimler
Sultan Selim Hamamı	mazlumlar
Sırt Hamamı	hammallar
Sultan Süleyman Hamamı	şairler
Haydarpaşa Hamamı	derişler
Tahtakale Hamamı	evlad-ı Arablar
Haseki Hamamı	hasekiler
Yıldız Hamamı	müneccimler
Mahmud Paşa Hamamı	bezirganlar

²⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi I. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 155-156; Emir Mustafa, *Her Yanı ve Her Şeyiyle 18. Yüzyıl İstanbul'u: İnsan ve Toplum Hayatı, Varlıklar ve Nesneler*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 66-68; Ahmed Rasim'in *İstanbul'u*, haz. Çilem Tercüman (İstanbul: Kültür A.Ş., 2008), 94.

Valide Hamamı	valideler
Atmeydanı Hamamı	cündiler
Müftü Hamamı	müftüler
Gedik Paşa Hamamı	zuemâ
Davud Paşa Hamamı	zırhçılar
Hocapaşa Hamamı	hâceler
Sultan Hamamı	sultanlar
Molla Gürani Hamamı	mollalar
Fenerkapısı Hamamı	urumlar
Balat Hamamı	hanendeler
Haçerli Hamamı	eşkîyalar
Lonca Hamamı	sazendeler
Kadırga Limanı Hamamı	gemiciler
Küçük Ayasofya Hamamı	imamlar
Bayrampaşa Hamamı	ehl-i divanlar
Mehmed Paşa Hamamı	hadımlar
Ali Paşa Hamamı	vüzera
Lutfi Paşa Hamamı	cömertler
Yenibahçe Hamamı	bahçıvanlar
Edirnekapısı Hamamı	Arnavutlar
Yenikapı Hamamı	mevleviler
Silivrikapı Hamamı	taşçılar
Yedikule Hamamı	mahpuslar
Çardaklı Hamamı	gidiler
Nişancı Paşa Hamamı	küttablar
Dragoman Hamamı	tercümanlar
Tıhtâb Hamamı	mefluçlar
Langa Hamamı	oturaklar
Sarıgürz Hamamı	lağımçılar
Macuncu Hamamı	hükemalar
Kazasker Hamamı	kazaskerler
Acemoğlu Hamamı	acemiler
Vezneciler Hamamı	kantarcılar
Pertev Paşa Hamamı	şatırlar
Tasvirli Hamamı	oyunbazlar
Darphane Hamamı	Şâfiiler
Kafesli Hamamı	zanparalar
Küçük Ağa Hamamı	ağalar
Arpa Emini Hamamı	arpacılar
Abbas Ağa Hamamı	sadat
Avratpazarı Hamamı	avratlar
Çıfıtkapısı Hamamı	Yahudiler
Ahırkapı Hamamı	seyisler
Koca Mehmed Paşa Hamamı	ma'tuhlar
Şengül Hamamı	maskalaralar

Deniz Hamamı	kapudanlar
Koca Mustafa Paşa Hamamı	ehl-i tevhid
Küçük Ağa Hamamı	cüceler
Çelebi Hamamı(Aksaray civarında)	mahbublar
Yenikapı Hamamı	mevleviler
Otakçılar Hamamı	çadircılar
Topçular Hamamı	kavarazenler
Zal Paşa Hamamı	kocalar
Eyüp Hamamı	hastalar
Bülbülderesi Hamamı	müezzinler
Dere Hamamı(Eyüp civarında)	derbederler
Uluğ Bey Hamamı	mezarıcılar
Kağıthane Hamamı	kağıtçılar
Sütlüce Hamamı	çobanlar
Hasköy Hamamı	kiremitçiler
Pîrî Paşa Hamamı	pirler
Kasımpaşa Hamamı	pehlivanlar
Kulaksız Hamamı	sağırlar
Piyale Paşa Hamamı	sarhoşlar
Emir Hekimbaşı Hamamı	hükemalar
Azapkapı Hamamı	kapudanlar
Bokluca Hamamı(Galata)	gulamparele r
Mübtcel Hamamı(Galata)	mübtcel kavmine
Karaköy Hamamı	ulufeciler
Kulekapsı Hamamı	kullar
Yalancı Hamamı (Tophane civarı)	kezzablar
Ali Paşa Hamamı (Tophane)	topçular
Yamalı Hamamı(Tophane)	eskiciler
Çavuşbaşı Hamamı	çavuşlar
Çıft Hamamı (Tophane)	Yahudiler
Bey Hamamı(Galatasaray civarı)	beyler
Balyoz Hamamı (Galatasaray civarı)	balyozlar
Fındıklı Hamamı	Lazlar
Beşiktaş Hamamı	masumlar
Hayreddin Paşa Hamamı	sahib-i hayratlar
Yahya Efendi Hamamı	ehl-i takva
Ortaköy Hamamı	fahişeler
Kuruçeşme Hamamı	bi-namazlar
Hisar Hamamı	hisarlılar
İstinye Hamamı	dilenciler
Yeniköy Hamamı	reisler
Tarabya Hamamı	ehl-i işret
Büyükdere Hamamı	balıkçılar

Sarıyer Hamamı	aşık ve maşuklar
Kavak Hamamı	bi-çareler
Yoros Hamamı	papazlar
Beykoz Hamamı	kozbekçiler
Akbaba Sultan Hamamı	kuşbazlar
Kanlıca Hamamı	kanlılar
Anadoluhisarı Hamamı	ehl-i teferrüc
Çengelköy Hamamı	hırsızlar
Kuzguncuk Hamamı	kuzgunlar
Eski Valide Hamamı	yolcular
Orta Valide Hamamı	garipler
Kösem Valide Hamamı	köseler
Arslan Ağa Hamamı	avcılar
Kasapbaşı Hamamı	kasaplar
Hacı Paşa Hamamı	hacılar
Türbedar Hamamı	mezarcılar
Kadıköy Hamamı	bağbanlar

Hamam Adı	Müdavimi
Hacıkadın Hamamı	erginler
Sıçanlı Hamamı	Araplar
Macuncular Hamamı	tiryakiler
İnadiyye Hamamı	kalın Türkler
Haydarpaşa Hamamı	köçekler
Hocapaşa Hamamı	uşaklar
Fener Hamamı	bekçiler
Balat Hamamı	kürkçüler
Haçerli Hamam	yosmalar
Yedikule Hamamı	tabaklar(debbağlar?)
Gece Hamamı	işçiler
Kazasker Hamamı	muhzırlar
Sırt Hamamı	kamburlar
Haseki Hamamı	dilberler
Zincirli Hamam	deliler
Şengül Hamamı	zenginler
İmrahor Hamamı	seyisler
Arpa Hamamı	imrahorlar
Zindandelen Hamamı	hırsızlar
Mimar Hamamı	dülgeller
Ayvansaray Hamamı	elekçiler
Ayazpaşa	keller

Hamam Adı	Müdavimi
-----------	----------

Yazıcı Hamamı	kâtipler
Hocapaşa Hamamı	şakirtler
Ayasofya Hamamı	talipler
Eyüp Hamamı	sabırsızlar
Gedikpaşa Hamamı	zuemâ
Vefa Hamamı	dilberler
Şifa Hamamı	hastalar/borçlular
Aşıkpaşa Hamamı	sevdazedeler
Cerrahpaşa Hamamı	yaralılar
İnadiye Hamamı	muarızlar
Haseki Hamamı	bostancılar
Ayazma Hamamı	Rumlar
Akbıyık Hamamı	aksakallılar
Ketenci Hamamı	kırantalar
Yenikapı Hamamı	kapısızlar
Ağa Hamamı	hizmetkarlar
Emirgan Hamamı	beyler
Aksaray Hamamı	beygir sürücüler
Doğancılar Hamamı	avcılar
Macuncu Hamamı	tiryakiler
Hocakadın Hamamı	kocakarılar
Kurubalık Hamamı	zuafâ-i çirozciyan
Vezneciler Hamamı	tabancacılar
Çemberlitaş Hamamı	kovacılar
Acı Hamam	tatlıcılar
Nişancı Hamamı	kemankeşler
Yağlıkçılar Hamamı	gelinler
Hisar Hamamı	dizdarlar
Mimar Hamamı	dülgerler
Yalı Hamamı	gemiciler
Altınkaşık Hamamı	muhallebiciler
Arasta Hamamı	kavaflar
Çengel Hamamı	kasaplar
Karaman Hamamı	çobanlar
Çömlekçiler Hamamı	küpçüler
Deniz Hamamı	balıkçılar
Keçeciler Hamamı	karcılar
Çinili Hamam	fincancılar
Yamalı Hamam	eskiciler
Kızıtaşı Hamamı	bekarlar
Nakkaş Hamamı	boyacılar
Havuzlu Hamamı	suyolcular
Horhor Hamamı	sakalar

Evliya Çelebi İstanbul'daki 133 hamamı sıralarken (Eyüp'ü iki kez zikretmiş) Emir Mustafa 21, Ahmed Rasim ise 44 hamama yer veriyor. Emir Mustafa'nın şiirlerinde, Gece Hamamı, İnadiyye Hamamı, İmrahor Hamamı, Zindandelen Hamamı, Mimar Hamamı, Ayazpaşa Hamamı ve Ayvansaray Hamamı'na Evliya Çelebi'nin saydıklarından farklı misafirlerin gittiğini görüyoruz. Ahmed Rasim de İnadiye, Hocaşpa ve Haseki hamamların gediklilerini Emir Mustafa'dan farklı verir. Bunun yanında üç yazarın da -Sıçanlı Hamam'a Arapların uğraması gibi- aynı hamamlarla aynı müdavimleri eşleştirdiği de vakidir. Evliya Çelebi'nin kayıtlarında hükemanın, Yahudilerin ve kapudanların birden fazla hamama rağbet ettiği anlaşıyor. Avratların, hasekilerin ve fahişelerin alıştığı hamamların kadın hamamı olduğu farkedilir. Adı anılan müelliflerin eserlerinde topladıkları bu tür bilgiler bize, zamanla hamamların çevresinde ikamet eden nüfusun değiştiğini -hırsızların 17. yüzyılda Çengelköy'ün müdavimiyken 18. yüzyılda ayağının Zindandelen'e alışması gibi- gösterir. Tablolar bazen Azebler Hamamı'na Azeblerin gittiğini kaydetmek gibi doğruluğundan pek şüphe etmemizi gerektirmeyen eşleştirmelerle dolu olsa da bunun tam tersi de göze çarpar. Mesela hangi hamamın sabit müşterisinin kim olduğunu vermekten ziyade kinaye etme ve bazen de alaya alma -Piyale Paşa Hamamı'na sarhoşların, Sıçanlı Hamam'a Kara Arapların gitmesi gibi- gayesinin güdüldüğüne rastlıyoruz. Her halükarda, üç müellif de hamamların muayyen bir muhite hizmet verdiğini ima eder. Bu alışılmışlık ve belirginlik de hamam eğlencesini, iş sırasının ve düzeninin pek değişmediği merasimlere benzetmemizi mümkün kılar.

Hamam ortamıyla sûr-ı hümayunlar arasındaki münasebetin kaynaklarından biri de eğlencenin içinde gizlenmiş rekabet davasıdır. Gerek hamama giden kadınların hemcinsleriyle üstünlük yarışı, gerekse saray düğünlerinin tamamlayıcısı mesabesindeki esnaf alaylarında her esnafın birbirine galip gelme yarışı eğlenceyle iç içe geçmiş rekabeti ifşa eder. I. Süleyman döneminde İstanbul'a gelen Fransız seyyah Nicolas de Nicolay, kadınların hamama gidişini resmigeçide teşbih etmiştir. Bu kadınlar, hemcinslerine caka satmak için parıltılı giysiler giyiyor, birbirlerinden göz alıcı envai çeşit kıymetli yüzüğü takıyorlardı.²⁵ Buna benzer bir çekişme esnaf alaylarında da gözlemlenmiştir. Esnaf, en yeni ve temiz kıyafetleri giyiyor, kullandıkları ürünleri halkı şaşırtacak teşhir yöntemleriyle sergiliyordu.²⁶

²⁵ Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğu'nda*, 172-173.

²⁶ Arslan, "Sur-nâmeler", 237.

Yukarıda birkaç kez zikrettiğimiz esnaf alayları, Osmanlı saray düğünlerinde meziyetlerini insanların takdirine sunan esnafın en nihayetinde sultana hediye takdimiyle tamamlanan bir merasimdi. Esnaf, mesleğini tanıtıcı bir nümayiş yaptıktan sonra ölçüsü ve şekli çoktan belirlenmiş pîşkeşlerini hünkâra takdim ederdi. Yürüyüşün bitiminin ardından padişahın bulunduğu kasrın önüne gelerek düğünün hayırlara vesile olmasını diliyor, kulluklarını bildiriyorlardı. Her sınıfın bir bayrağı vardı ve bu bayrak üzerinde ipekle işlenmiş adları yazardı. Bu sınıflardan biri de hamamcılardı.

Hamamcılar girişte değindiğim ihtişam, törensellik ve temizlik kesişimini meydana getiren onlarca esnaftan biriydi. III. Murad'ın, şehzadesi Mehmed'in sünnet düğünü münasebetiyle hazırlattığı törene ait edebî bir tasvir sunan İntizamî, 237 esnafı (cem'iyet) anar. Şair, 172. sırada hamamcılara da yer vermiştir. Hamamcılar epey süslü kıyafetler içindedir. Önlerinde kubbe ve halvetleri sıralı, şadırvanından şarıl şarıl su akan bir hamam maketi vardır. Müşterileri temsilen bazı çalışanlar yıkanıyordu. Camekânlarından külhanına dek tam teşekküllü bir hamam canlandırması tekerlekler üzerinde halkı büyülüyordu. Ağaçlardan mihraplar, peştamallardan basamaklar yaptılar. Resmigeçit sultana "dua ve sena" ile noktalandı.²⁷

"Mahşer-i Ecnâsta"²⁸ Eğlence Merasimi

Bu başlık, Osmanlıların 1804-1809 yılları arasındaki tarihini yazan Mütercim Âsım Efendi'nin kaleminden çıkmıştır. Âsım Efendi, İstanbul hamamlarını tanımlarken "mecnâ-i nâs" , "mahşer-i esnâs" ve "cem'iyetgâh" tabirlerine başvurur. Yani tarihçinin nazarında hamam insanların bir araya geldiği, toplandığı, yakınlaştığı mekanlardır. Bu bölümde ele alınan kadın hamamlarının, temizlik kadar kaynaşma ve eğlenme işleviyle tebarüz ettiğini düşünmekteyiz.²⁹

²⁷ *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 2: İntizamî Sûrnâmesi*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı, 2009), 606-607.

²⁸ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809)*, 2.cilt, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1379.

²⁹ Bu noktada hamam sadece insanların paklanması ve sağlıklı yaşamasına katkı sağlamıyor, burada kadınlar toplanarak eğleniyor gibi basit bir çıkarımda bulunduğum sanılabilir. Buna karşın İkinci Bölüm'de ele aldığım hamam defterlerini ortaya çıkaran isyan iklimi konuya aydınlık getirebilir. İkinci Bölüm'de ifade edileceği üzere kadınlar da erkekler gibi burada hem eğlendikleri hem çalıştıkları halde erkeklerin aksine denetime maruz kalmamıştır. Bu denetimsizlik kadınlar hamamının alelade bir eğlence mekanı olmamasının yani merasim

Kırım Savaşı'nın (1853-1856) bitimine yakın İstanbul'a atanan Fransız Büyükelçi Thouvenel'in kuzeni Baronne Durand de Fontmagne, hamam gününü kadınların eğlence günü saymıştır.³⁰ Benzer şekilde Ahmed Rasim, evlerinde hamam bulunduğu halde bazı zengin hanımların umumi hamamları tercih ettiğini belirterek hamamın sırf paklanmaya değil buluşup eğlenmeye de hizmet ettiğini sezdirir.³¹ Bu eğlence, yukarıda değinildiği üzere törenseldir. Törenselliğinin kaynağı, yüzyıllar boyunca mevzubahis eğlencenin çok benzer şekilde kalmasıydı. Aşağıda tanıtacağım Batılı seyyahların tamamı kadınlar hamamının temizlik işlevini gölgede bırakan eğlence yüzünü öne çıkarırken söz konusu eğlencenin bazı ayrılmaz parçalarını anmışlardır. Bunları, musiki ve raks, yemek ve sohbet şeklinde sıralayabiliriz. Söz konusu parçalar, kadın hamamı sefasını muntazam bir döngüye sokarak ona merasim mahiyeti kazandırmıştır. Neredeyse her yüzyılda hamam gözlemlerini aktaran onlarca seyyah, kadınların yukarıda sıraladığım eğlence parçalarını anmadan geçmemiştir.³²

Tezin bu bölümünü kurgularken dayandığım iki ana kaynak türü seyahatnameler ve hammamiyelerdir. Her iki türde eser veren ve farklı yüzyıllarda yaşamış insanlar hamamın eğlence merkezi telakki edilebilmesinin en verimli kaynaklarını miras bırakmışlardır. Seyyahlar, hamamı aşına olmadıkları çok yönlü bir bina gibi değerlendirirken hammamiyeler, Osmanlıların kendi toplumsal kurumlarını hangi çerçeveye oturttuklarını müşahade imkanı sunar. Divan şiirinde hamamlar ve burada teşkil edilen zevk alemlerini anlatan türe "hammamiyye" denir. Şairler, bazen hamam şiirleriyle mesnevilerinin bir bölümünü meydana getiriyor, bu edebî ürünler de "hammamnâme" adı veriliyordu. İlk hammamiyye şairinin 15. asırda yaşamış Safî olduğu tespit edilmiştir. Yunus Kaplan, 15-19. yüzyıllar arasında 124

suretinde icra edilen bir eğlenceye ev sahipliği yapmasının yanı sıra Osmanlı idarecilerinin nazarında tehlikeli bir toplanma merkezi olmadığını da tahmin ettirebilir.

³⁰ Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858): II. İmparatorluk Döneminde İstanbul'daki Fransız Sefareti'ni Ziyaret*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 220.

³¹ *Ahmed Rasim'in İstanbul'u*, 92. Albrecht Berger, Bizans döneminde de Konstantinopolis'teki hamamların törensel işlev taşıdığına dikkat çeker. 587'de inşa olunan Blachernai Hamamı bu bakımdan göze çarpar. Bizans imparatorları bu hamamı ziyaret ettiklerinde, içerideki ikonalara tapar; kutsal sabunla vücutlarını yıkar ve ziyafet çekerlerdi. Bkz. Albrecht Berger, "Bizans Çağında Hamamlar," *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İnceleme*, haz. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012), 75. Prof. Dr. Kahraman Şakul'a, hamamların Bizans dönemindeki konumunu öğrenmem hususunda verdiği öneriden dolayı minnetdarım.

³² Kadınlar hamamındaki eğlencenin ana unsurlarından yemek, raks-musiki ve sohbet hakkında sunmaya çalıştığım argüman, kadınların evlerinin dışına çıktıkları zaman kendilerini hamam sayesinde sorumluluklardan azade bir eğlenceye verdikleri, bu eğlenceyi bir merasime dönüştürdükleri, bu dönüşümü de bir arada sadece hamamda bulabildikleri yemek, raks-musiki ve sohbet unsurları aracılığıyla sağladıklarıdır.

hamam şiirine rastlamıştır.³³ Kadın hamamı eğlencesini aydınlatmak üzere başvurduğum hammamiyye Enderunlu Fazıl'a aittir. Fâzıl, yirmili yaşlarında Enderun'a alınmış, divan şiirine mahallî unsurlar ithal etmiştir.³⁴ Onun kadınları incelediği *Zenanname*'si içinde "Der-Beyân-ı Kıssa-i Hammâm-ı Nisâ" babı bulunur. Fazıl bu bab sayesinde erkek hamamını tarif eden hammamiyye şairlerinden ayrılır.³⁵ Dolayısıyla şair, bir Osmanlı erkeğinin, kimden dinlediğini bilmediğimiz kadınlar hamamı tasvirini sunmuştur. Fazıl, kadınlar hamamının "içeriden" anlatısını öğrenme amacıyla müracaat ettiğimiz nadir dayanaklardan olmakla beraber tek değildir. Onu destekler nitelikte bilgiler devşirdiğimiz diğer iki Osmanlı kaynağı, Cabî Ömer Efendi ve Sermet Muhtar Alus'tur. Cabî III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinin tarihini yazan vakanüvistir. Sermet Muhtar Alus ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş neslinin mensubu olmakla beraber İstanbul doğumlu bir gazeteciydi.³⁶

Kadınlar hamamının törensel eğlencesini irdelemeden önce, bu mevzunun ana hatlarıyla anlaşılmasını sağlayan seyahatnamelere ve bunları yazan gezginlere değinmek istiyorum. Osmanlı toplumunun birçok veçhesini kendi milletlerine tanıtan Batılı seyyahlar için hamam fevkalade ilginç bir kurumdur. Hamama gitmek Osmanlıların hayatında vak'a-i âdiyeden olduğu halde, Batılılar yabancı kaldıkları bu eylemi anlamaya çalışmışlardır. Bu bölümün dayanakları seçilirken okunan Rus, Alman, Fransız, İngiliz, Ermeni, İtalyan ve Polonyalı gezginler, 16. asırdan 19. asra kadar bize, Osmanlı hamamına Batı'dan -Ermeni gezgin dışında- bakışı sunmuşlardır. Yararlandığım ilk seyyah, Luigi Bassano'dur. Bassano, 1532-1540 yılları arasında Osmanlı memleketlerini gezmiş, Osmanlıların at eğitiminden tükettikleri gıdalara kadar onlarca hususu kaydetmiştir.³⁷ Faydalandığım ikinci seyyah tanık Polonyalı Simeon, 1608'de İstanbul'a hac vazifesini ifa amacıyla gelmiştir. 1608-1619 yılları arasında Osmanlı coğrafyasının muhtelif bölgelerini görme imkanına erişmiştir.³⁸ Lady Montague, Baronne

³³ Yunus Kaplan, *Klasik Türk Edebiyatında Hammamiyyeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 36-37.

³⁴ Sabahattin Küçük, "Enderunlu Fâzıl," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 11 (İstanbul, 1995), 188-189.

³⁵ Erdem Sevimli, *Divan Şiirinde Hamamdaki Sevgilinin Estetik ve Edebî Serüveni* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023), 157.

³⁶ Alim Kahraman, "Sermet Muhtar Alus," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), EK-1 (Ankara, 2020), 90.

³⁷ Bassano, *Gündelik Hayat*, s. XI-XII.

³⁸ Hrand D. Andreasyan, "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)" *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 269-270.

Durand de Fontmagne ve Julia Pardoe'dan evvel Osmanlıları anlatan bir kadın seyyahdır. Montague muhtemelen, erkek gezginlerin aksine duyduğunu veya okuduğunu değil gördüğünü aktarmıştır.³⁹ Montague, Kingston Dükü'nün kızıdır. Babasının İstanbul'a tayini vesilesiyle payitahta ayak basmış, 1716-1718 senelerinde imparatorluğun çeşitli yönlerine nüfuz etmiştir.⁴⁰ Dördüncü gezgin Pavel Artemyeviç Levaşov, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Dersaadet'te idi. 1763-1771 yılları arasında kaleme aldığı hatıralarında hamamın eğlence yönünü işlemiştir.⁴¹ Guillaume-Antoine Olivier, 1792'de Fransızlar tarafından Akdeniz'e bilimsel araştırmaya gönderilen bir böcek bilimcisidir. 1793-1798 tarihinde İstanbul da dahil birçok Osmanlı diyarını gezmiştir.⁴² Alex Russel, 1794'te Osmanlı sınırlarında kalan Halep'in, iklimi, nüfusu, tıbbî vaziyeti ve şehrin tasvirinden ibaret bir kitap yayınladı. Guillaume Martin, Russel'la aynı yıl Asitane'ye Fransız elçisi Choiseul-Gouffier'in maiyetinde rahip olarak geldi.⁴³ Julia Pardoe, 1835'te babası Thomas Pardoe'yla beraber payitahta geldi. 1837'de neşrettiği hatıraları, bir kadının gözünden kadın hamamını aksettirir.⁴⁴ Dokuzuncu seyyahımız olan Prusyalı asker Helmuth von Moltke, 1837'de İstanbul'a ayak bastı.⁴⁵ Kadın hamamını bir kadın gezginin nazarından okuduğum son kaynak, Baronne Durand de Fontmagne'nin anılarıdır. Baronne Durand, Kırım Savaşı sonlanmadan kuzeni büyükelçi Thouvenel'le beraber İstanbul'a gelmiştir. On birinci gezgin Aleksandr Petroviç Milyukov, 1857'de İstanbul'a gelen bir Rus edebiyatçıdır. Edmondo de Amicis 1874'te İstanbul'u karış karış gezen bir Fransız seyyahdır. Krikor H. Basmacıyan ise yararlandığım son kaynağın sahibidir. Basmacıyan, 1853'te Edirne'de doğmuş Ermeni misyonerlerdendir. Onun 1889'dan sonraki hayatına dair yazdığı satırlar bize

³⁹ Lady Montague'nün Osmanlı hamamını tasvir ettiği mektuplarının kurgudan ibaret olduğunu iddia eden bir yayın için bkz. Srinivas Aravamudan, "Lady Mary Wortley Montagu in the Hammam: Masquerade, Womanliness, and Levantinization," : *ELH*, 62 (1995): 78, 84. Bizi makaleden haberdar eden Doç. Dr. Ahmet Yaşar'a müteşekkirim.

⁴⁰ Venetia J. Newall, "Lady Mary Wortley Montagu: An 18th Century Traveller in Turkey," *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, 1992), 67.

⁴¹ *Esir Bir Rus Diplomatin Gözünden İstanbul: Pavel Artemyeviç Levaşov'un Hatıraları (1763-1771)*, çev. İlyas Kemaloğlu ve Eduard Khusaionov (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012), viii-ix.

⁴² Serpil Gürer, "XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu." (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 54.

⁴³ Uğur Akbulut, "Müslüman bir Şehre Bakmak: Batılı Seyyahların İstanbul'a Dair İlk İzlenimleri," *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(2022) : 46.

⁴⁴ Nilüfer Mizanoğlu-Reddy, "Julia Pardoe'nun Sultan'ın Şehri ve 1836 Yılında Türklerin Yaşamları Kitabı Üzerine Bir İnceleme," *Folklor/Edebiyat*, 56 (2008): 324

⁴⁵ Kemal Beydilli, "Helmuth von Moltke," (DİA), 30 (Ankara, 2020), 267 .

Enderunlu Fazıl'dan hemen hemen bir asır sonra başka bir Osmanlı'nın hamam hakkındaki yorumlarını okuma fırsatı verir.⁴⁶ Kadınlar hamamındaki ortamı değerlendirme fırsatını bulduğumuz seyahatnameleri sırasıyla andıktan sonra, törensel eğlencenin bu kişilerce nasıl takdim edildiğine temas edebiliriz.

Raks ve Musiki

Kadınlar hamamında eğlencenin ayrılmaz parçalarından ilk ikisi musiki ve rakstır. Ahmed oğlu Şükrullah (15. yüzyıl), Okçuzade Mehmed Şahî (17. yüzyıl), Pavel Artemyeviç (18. yüzyıl), Enderunlu Fazıl (18. yüzyıl), Antoine Olivier (18. yüzyıl), Alexander Russel (18. yüzyıl), Guillaume Martin (18. yüzyıl), Julia Pardoe (19. yüzyıl), Edmondo de Amicis (19. yüzyıl) ve Sermet Muhtar Alus (20. yüzyıl) gibi muhtelif zamanlarda yaşamış farklı meslek erbabı hamamı musiki ve raksla eğlenilen bir mekan olarak tarif ederler. Aslında bu durum pek şaşırtıcı değildir. Zira hamamdaki nağmeler ve danslar hem bu binaların idame-i hayatını hem de müşterilerinin saatlerce buradan çıkmamasını sağlıyordu. Yine hamam gibi toplanma ve eğlenme merkezi addedilen meyhanelerde, musikinın müşterilerin ayağını alıştırarak bu ticarethanelere kar sağladığını biliyoruz. Aynı şekilde Evliya Çelebi rakkaslardan meyhanenin bir cüzü gibi bahseder. Bu durum, müteselsil bir kazanç yaratıyordu. Meyhane müşterileri çekiyor, müşteriler eğleniyor, rakkaslar da kendi meziyetlerini pazarlamak ve sermaye biriktirmek suretiyle uzun vadede meyhane veya berber açabiliyordu.⁴⁷ Rakkasların piyasada tutunabilmeleri birtakım fiziksel özellikleri haiz olup olmadıklarına bağlıydı. Enderunlu Fazıl, *Rakkasname*'sinde, onları "endaze burunlu, kara karşlı, ceylan gözlü, kiraz dudaklı, amber saçlı, benli, gümüş tenli ve ince belli tavsif eder.⁴⁸ Musiki ve raksın meyhanedeki konumu hamamda da aynıydı. Meyhanede raks ederek ileride berber dükkanı açmaları bu noktada bir ipucu sunmaktadır. Zira berberler bazen hamamda çalışabiliyordu.⁴⁹ Buradan hareketle rakkasların

⁴⁶ "Krikor H. Basmacıyan," Aras Yayıncılık. <https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/krikor-h-basmaciyan/> (erişim tarihi 2 şubat 2024).

⁴⁷ İhsan Erdiçli, "İstanbul Meyhânelerinde Sıra Dışı Eğlenceler: 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Müzik, Raks ve Cinsellik," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 35(2020):105,107,111.

⁴⁸ Neslihan İlknur Keskin, "Fâzıl'ın Çengileri: Çengînâme Üzerine," *International Journal of Social Science Studies*, 8(2013) : 342-343.

⁴⁹ Sadık Müfit Bilge, "Osmanlı İstanbulu'nda Berber Esnafı (Fetihten 1830'lara İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir Katkı)," *Osmanlı İstanbulu II: Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2014), 192.

hamamlara da aşına olduğu kanaatine varabiliriz. Nitekim yukarıda ismini zikrettiğim farklı mesleklerden yazarlar da bunu teyit eden bilgiler vermişlerdir.

II. Murad devrinde musiki nazariyesi hakkında telif ettiği *İlmü'l-Edvâr*'ıyla bilinen Ahmed oğlu Şükrullah,⁵⁰ hamamda musiki dinleme adetinin Osmanlıların ilk devrine dayandığını ima eder. Şükrullah, mızmar adlı bir üflemeli çalgının artık hamamda çalınmayacağını ifade ederek ezgilerin öteden beri hamam camekânının kubbesinde sadalar bıraktığına işaret eder.⁵¹ Yine Okçuzade Mehmed Şâhî'nin *Münşe'at*'ındaki tenkit ve tarizler sayesinde hamamda nağmelerin varlığını öğreniyoruz. Münşilerin kılavuzu, beceriksiz katiplerin bed sesine rağmen hamamda teganni etmelerinden yaka silkmektedir.⁵² Levaşov, kadınların sabahtan akşama kadar müzik ve şarkılarla felekten bir gece çaldıklarını nakleder.⁵³ Gene hamamdaki dansın ve müziğin haberini veren *Zenanname*'de yer alan bir şiir hammamiyyeler arasında müstesna bir mevki işgal eder. Enderunlu Fazıl, emsallerinin aksine erkek hamamını değil kadın hamamını tanıtmıştır. Fazıl "Der-Beyân-ı Kıssa-i Hammâm-ı Nisâ" başlıklı manzumesiyle kadınların musiki faslı bitmeden hamam sefasını sonlandırmadıkları kaydını düşmüştür. "Camekânda oturur tâ ahşâm/ Tâ ki tek mil ola âlât-ı nâgam" beytinden kadınların tam teşekküllü bir saz heyetinin icrasını dinlemeden eve dönmediklerini istidlal ediyoruz.⁵⁴ Osmanlı Halep'iyle alakalı kapsamlı bir kitap neşreden Alexander Russel, kadınların sıcaklık bölmesine geçmeden evvel müzik dinlediklerini sanki bir kuralmış gibi anlatır.⁵⁵ Antoine Olivier, hamamda eğlencenin sıklıkla müzik ve dansın birleşiminden peyda olduğunu

⁵⁰ Tezin İkinci ve Üçüncü bölümlerinde esas kapsamın 18. yüzyıl olduğu fark edilebilir. Gerek natır ile dellake terekelerinin gerekse hamam defterlerinin 18. yüzyıldan bugüne intikal etmesi tezde esas hedefimi 18. yüzyıla yöneltmiştir. Bununla beraber, bu bölümde incelediğimiz hamamda yemek, musiki-raks ve sohbet başlıklarını saptayabildiğim hemen her dönem kaynağından devşirdim. Bunun esas sebebi, kadınlar hamamındaki eğlencenin birçok dönemde yaşayan gelenekleri olduğunu ve bu gelenekselleşmenin ortaya çıkardığı törensel kimliği belirginleştirme amacımızdır. Dolayısıyla bir yandan 15. yüzyıl öte yandan 18. yüzyılda kaleme alınan eserlerde musiki, yemek ve sohbet unsurlarına yer vererek, kadınların törensel hamam eğlencelerini nasıl adet haline soktuklarını algılamayı kolaylaştırmaya çalıştım.

⁵¹ Sara Nur Yıldız, "Şükrullah," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 39 (İstanbul, 2010), 257-258; Murat Bardakçı, *Ahmed Oğlu Şükrullah: Şükrullah'ın Risâlesi ve 15. Yüzyıl Şark Musikisi Nazariyatı*, (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011), 105; Zümrüt Şirinova, "Şükrullah'ın "İlmül'-Edvar'ı" (giriş-inceleme-metin-sözlük)," (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 242.

⁵² Okçuzâde Mehmed Şâhî, *Münşe'âtü'l-İnşâ'* (inceleme-metin-dizin), haz. İlknur Sisnelioğlu Özer (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 146.

⁵³ *Levaşov'un Hatıraları*, 43

⁵⁴ Hüseyin Fâzıl Enderunî. *Der-Vasf-ı Zenan-nâme-i Fâzıl* (İstanbul: yy., 1255), 95.

⁵⁵ Alex Russel, *The Natural History of Aleppo I* (Londra: G. G. ve J. Robinson, 1794), 139.

söyler.⁵⁶ Guillaume Martin de Olivier'e arka çıkarmışçasına İstanbul hamamlarında musiki ve raksın aynı anda icra edildiğini belirtmektedir. Martin, bu ezgilerle dolu şenlik havasını özgürlükle açıklar.⁵⁷ Hamamı içeriden anlatmayı başaran kadın seyyah Pardoe, alışık olmadığı bir müzik türünü ikrahla tarif etmektedir:⁵⁸

“... birdenbire kulaklarımda patlayan, en vahşi ve en tiz Türk nağmelerinden birini koro halinde söylemeye başlayan sesler, şeytan alemlerine yaraşır bir gürültü çıkararak geniş mekanda akisler yapıyor”.

Şimdi 1874’de arşınladığı İstanbul sokaklarındaki toplumsal yaşayışı betimleyen Edmondo de Amicis’e dönelim. Amicis, hamamın sessiz bir mekan olmadığı gibi aynı zamanda burada haylazlık, sohbet ve bakım nevinden hamamî unsurları gözlemlemiştir. Gezgin, hamam sefasına katılan kadınların kimisini hizmetçilerine saçlarını taratırken, kimilerini tütün içerken, kimilerini dikiş nakış işleriyle uğraşırken, kimilerini de -hamamda musiki alışkanlığını teyit edencesine- mırıldanırken bize sunmaktadır. Amicis, birbirlerini kovalayan hamam ahalisinden adeta kuş cıvıltıları işitildiğini söyler.⁵⁹ Sermet Muhtar Alus kadınlar hamamındaki çalgı ve çalgıcıları belki de en teferruatlı surette kaleme alan yazardır. Alus, eski zaman hanımefendilerinden Saide Hanım’la yaptığı mülakatı aynen zapta geçirerek 20. asırdan evvel gelin hamamlarındaki musiki alışkanlıklarından bizi haberdar ediyor. Alus’un mülakat tutanağı sanki bir hamam orkestrasını anımsatmaktadır. Saide Hanım, müzik faslını Alus’un ilmek ilmek işlediği anlatısında ifşa eder. Şöyle ki, gelin, hamama gittiğinde çalgı ve dans güneşin batımına kadar sürüyor, günün sonunda herkes bahşişine kavuşuyordu. Müziğin ayrılmaz parçası çengiler de, her hünerini üzerine iliştirilen parayı toplamak uğruna göstermekten geri durmuyordu. Çengiler heyeti namı diğer çengi kolu, keman, ud ve kanun, gelinin düğünden önceki hamam eğlencesinin başat unsurlarına dönüşüyordu. Zeybek, hora, kanto gibi epey çeşitli danslarla bir güne sığmayan curcunanın gediklileri de vardı. Kursaklı, Şakurşukur Fatma, Mahbup ve Binnaz Hanımlar, Saide Hanım’ın gelin hamamında daima boy gösteren çengilerden yalnızca ismini saydığı kadınlardır. Çengi Mahbub’un, İpekçi Kani Bey’in düğününde kulaklara kazıdığı türküler de yıllar yılı unutulmamıştır. Saide Hanım, yalnızca nağmelerden rakkaslardan

⁵⁶ Antonie Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia I-II* (Londra: Longman&Rees, 1801), 122.

⁵⁷ Gülşen Sezen, “Batılı Seyyahların İzleniminden Hamamlar,” *Türkiyat Mecmuası*, 31 (2021): 310.

⁵⁸ Pardoe, *İstanbul*, 104.

⁵⁹ Edmondo de Amicis, *İstanbul (1874)*, çev. Beynun Akyavaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 237.

bahsetmemiş, bunların bazı kaidelere bağlı bulunduğunu süreç içinde gelin hamamlarındaki musikide bazı yozlaşmalar meydana geldiğini de aktarmıştır. Mesela Saide Hanım eski çengilerin gayet ciddi bir çehreyle her cümleye efendim'le başlayarak müşterilerin rahatını kaçıracak bakışlardan imtina ederek fevkalade düzgün sanat icra ettiklerini vurgular. Çengiler alaylı olamaz, senelerce ustalardan bazı hareketler meşk ederek duruşuna, yürüyüşüne, ayak vuruşlarına nizam verirlerdi. Saide Hanım, yeni yetme çengilerin tiyatrolarda izlenen kantoculara özendiğini esfle anlatmaktadır. Kanto, kırıtmadan hallice iki üç oyun ve dolaşmaktan ibaret yozlaşmış bir gelin hamamı raksı yaratarak eski çengilik sanatının köküne kibrit suyu dökmüştür.⁶⁰

Hamamda sefa sürme araçlarından birinin musiki olduğu seyyahların ittifak ettiği bir husustur. Bununla birlikte, kadınların hamamda nasıl bir musiki dinlediği yahut meşk ettiğini öğrenmek, eğlenceyi, onun temel öğelerinden birini kavramak suretiyle bir bağlama oturtmayı sağlayacaktır. Yukarıda hamam musikisinin hem sözlü hem de sözsüz icra edilebildiğine dair ipuçları paylaşmıştım. Üflemeli çalgılardan, muhtelif musiki aletlerinden bahseden seyahatnamelere değinmiştim. Seyahatnamelere bakıldığında hamamdaki kadınların; dinleyici, şarkıcı veya icracı şeklinde tasnif edilebileceği anlaşıyor. Sazları çalan ya da şarkıları söyleyen kadınların ne tür bir müzik ürettikleri ise maalesef cevabını sadece tahmin etmek zorunda kaldığımız bir sorudur. Bu noktada Ersu Pekin'in halk müziği incelemelerine başvurmakta yarar vardır. Pekin, Osmanlıların sohbet edip kaynaştıkları birçok mekanda musiki sayesinde keyiflendiklerini ifade eder. Pekin, bu mekanlar arasında; kahvehane, meyhane ve bozahaneleri sayar. Şöyle ki Osmanlı toplumu kahvehanelerde gazel atarak; kemençe, ney ve tefle fasıl düzenleyerek neşeleniyordu.⁶¹

Hamamların da kahvehaneler, bozahaneler ve meyhaneler gibi kaynaşma mekanı olduklarını ifade etmiştik. O halde, hamama giden kadınların da; ney, kemençe ve tef çalıp eğlendiklerini veya gazel atmak suretiyle hem seslerini hem de güfte hafızalarını dinleyicilerin takdirine sunduklarını iddia etmemizde sakınca yoktur. Gelgelelim hamamda söylenen şarkılar veya meşk edilen parçalarla beraber içerisinde hamam kelimesi geçen güftelerin de hamam

⁶⁰ Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar: Eski İstanbul'da Hayat (1932)*, haz. Mustafa Kirenci- Eren Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023), 26-28.

⁶¹ Ersu Pekin, "İstanbul'un Sesleri: Osmanlı Döneminde İstanbul'daki Müzikler," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi 7*, haz. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 44-6.

musikisini temsil ettiğini sanabiliriz. Fransa Milli Kütüphanesi'nde 1377 numarada kayıtlı bir güfte mecmuası böyle bir örnek içerir. Güftekârı ve makamı belirsiz, tek beyitlik bu parçanın güftesi şöyledir: "Kâdir olsam sînem üzre ulu hammâm eylesem/ Gelse güzeller soyunsa ben temâşâ eylesem".⁶² Tezin üzerinde durduğu 18. yüzyılda içinde hamam geçen iki güfte daha tespit ettim. İlk güfte Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadaretinde epey edebî ürün vermiş Nedim'e aittir. Abdülbaki Gölpınarlı, Nedim'in şarkı türünde yazdığı şiirlerinde İstanbul Türkçesinin öne çıktığını beyan eder. Aynı araştırmacı, Nedim'in sadece saraylar ve konaklara hitap etmediğini, mesire ve kahvehaneleri de muhatap aldığını ileri sürer.⁶³ Bu iddialar kadın hamamındaki musikiyle iki yönden bağlantılıdır. Bir yandan tezin odak noktasında bulunan İstanbul'un Nedim'in şiirinde de olayların gerçekleştiği şehir olması; öte yandan tıpkı hamam gibi mesire ve kahvelerde bu şarkıların terennüm edilebilmesi keyfiyetidir. Şimdi Nedim'in içerisinde hamam kelimesi barındıran şiirine dönebiliriz.

Gölpınarlı tarafından yayınlanan 150 gazelden birinde Nedim hamama işaret eder. Sekiz beyitlik gazelin üçüncü beytinde şu dizeler yer alır: Hüsnünü seyreyleyim de gördüğüm yer ol gülü/ Gül-sitân olmazsa hammâm olsa da mâni' değil.⁶⁴ Her ne kadar bu şiir şarkı değil gazel türünde söylenmişse de, hem içinde hamam geçmesi, hem de Ersu Pekin'in yukarıda aktardığımız kaynaşma mekanlarındaki musikinin içinde gazelin önemini vurgulaması, bize kadın hamamlarında Nedim'in şiirinin şarkı şeklinde okunduğunu zannettirmektedir. Muhtevasında hamam bulunan ve 18. asırda yazılmış ikinci şiir örneğimiz Nazîfzâde Hamid Dede'ye aittir. Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nin yayınlanmamış Hamid Dede maddesi sayesinde şu dizeden haberdar oluyoruz: Kendi âteş gibi ol meh dona kaldı hammâm. Koçu'nun bir dördlük halinde aktardığı şiirin ikinci dizesinde yer alan bu sözün bir şarkı olduğu belirtilmemişse de Dede'nin musikişinaslığından ötürü şiire güfte demek mümkündür.⁶⁵

Yemek

⁶² Ali Cançelik, Azranur Açıkgöz, *Bibliothèque Nationale de France'da 1377 Numara ile Kayıtlı Güfte Mecmuası* (İstanbul: Literatürk Academia, 2024), 119.

⁶³ *Nedim Divanı*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1951), xxxiii.

⁶⁴ *Nedim Divanı*, 308.

⁶⁵ "Hâmid Dede Efendi (Nazîfzâde) Maddesi," <https://istanbulansiklopedisi.org>.

Alan Mikhail, kahvehanelerin, Osmanlı şehirlerinde ev dışında yemek yenilen tek mekan olduğunu -özgül bir dönem ve şehri kastetmeden- ileri sürer.⁶⁶ Oysa hamamın da bu işlevi gördüğünü biliyoruz. Hamamda kadınların temizlik ve gevşeme arasına musiki gibi yemeği de sıkıştırdığını, yani bu mekana sırf girip çıkmayıp uzun müddet burada keyiflerine bakmaya niyetlendiklerini ortaya koyar. Kadınlar, hem özene bezene azıklar hazırlayarak hamama gidiyorlar, hem de burada uzun saatler sohbetin yanında ağızlarını tatlandırıyorlar. Luigi Bassano, Polonyalı Simeon, Julia Pardoe, Helmuth von Moltke, Krikor Hagop Basmacıyan, ve Maria Yordanidu hamamı sadece bedeninin değil midenin de düşünüldüğü bir ziyaretgah bağlamında algılamamız gerektiğini ortaya koymuşlardır.

16. yüzyılda Bassano, erkekler hamamında yemekle beraber bol miktarda içki tüketiminin rezaletlere sebebiyet verdiğini fakat kadınlar hamamında güzel kahvaltılıkların öne çıktığını söyler. Bassano'ya göre, hamamın acıktıran bir havası vardır.⁶⁷ Polonyalı gezgin Simeon, Türk hamamlarında unutamadığı özelliklerinden birinin, samimiyet ve huzurun yanı sıra yemek olduğunu bildiriyor.⁶⁸ Levaşov'dan ise, bayrama gidercesine giyinen hanımların hamama pek sağlam bir yol azığıyla girdiğini öğreniyoruz. Elçi, kadınların hamamda ne meze ne meyve ne yemek ne de kahvelerinin eksik olduğunu kaydediyor.⁶⁹ Julia Pardoe, sıcaklık bölümünden çıkan kadınların, bir tiyatro sahnesine benzettiği yıkanma merasimine yemek ögesinin eklendiğini belirtir. Pardoe, kadınların ne tükettiklerine de değinir. Ona göre kadınlar bir taraftan şerbet içerek serinliyor öte yandan muhallebi gibi hafif tatlılar tercih ediyorlardı.⁷⁰ 19. yüzyılda Osmanlı ordusunda hizmet veren Prusyalı asker Helmuth Von Moltke,⁷¹ hamamdaki şerbet, kahve ve tütünün izini hafızasından silememiştir.⁷² Yine 19. yüzyılda, Protestan vaiz Krikor Hagop Basmacıyan, kadınların hamamdaki yemek hazırlıklarına hususi

⁶⁶ Alan Mikhail, "The Heart's Desire: Gender, Urban Space and the Ottoman Coffee House," *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, ed. Dana Sajdi (Londra ve New York: Tauris Academic Studies, 2007), 141.

⁶⁷ Bassano, *Gündelik Hayat*, 21.

⁶⁸ *The Travel Accounts of Simēon of Poland (Simeon dpri Lehats 'woy Ughegrut'iwn)*, çev. George A. Bournoutian (California: Mazda Publishers, 2007), 200-1.

⁶⁹ *Levaşov'un Hatıraları*, 43.

⁷⁰ Pardoe, *Sultanlar Şehri*, 105.

⁷¹ Beydilli, "Helmuth von Moltke," 267.

⁷² Feldmareşal H. Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 25.

bir önem atfettiğini ortaya koymuştur.⁷³ İmparatorluğun son devresine tanıklık etmiş romancı Maria Yordanidu, *Loksandra: İstanbul Düşü* romanında, Loksandra adlı bir Rum kızın hamam sefasını satırlarına taşımıştır. Güzelliğiyle çevresindeki kadınları mest eden Loksandra hamama gideceği günün evvelki akşamında tavuk çorbası ve muhallebi pişirir. Hamamın hararetinden asgari düzeyde etkilenmenin tek çaresi olan buz gibi meşrubatı da götürmeyi unutmaz. Ayrıca sütlü badem ezmesi gibi mideyi yormayan gıdaları sepetine atmıştır. Yordanidu yemeklerin çeşitlerini sırf edebi bir gayeyle de betimlemez. Onun vurguları arasında Loksandra'nın özenle hazırladığı hamama uygun yemeklerin aksine yağlı yemekler yiyen Türk ve Ermeni kadınların Loksandra'ya hayran kalışlarını da yakalarız.⁷⁴

Seyahatnameler, hamamda kadınların eğlencesinin vazgeçilmez unsurları arasında yemeği saysa da, araştırmacılar kadınların hamamda ne yediğini sorarak bu unsuru daha somut bir biçimde ele almak isteyebilir. Yukarıda gezginlerin beyanı üzere hamamda kahvaltılık, meze, meyve, sebze, muhallebi, çorba ve badem ezmesi gibi hemen hemen her öğüne uygun birçok farklı besin tüketildiğini belirtmiştik. Priscilla Marry Işın, kadınların hamamdaki yemek düzeni hususunda bazı ayrıntılar vermektedir. Işın, kadınların hamamda toplandığı günleri piknikteki durumlarına benzetir. Kadınların, hamamlarında şerbetle serinleyip yaprak dolması ve helva yediklerini bildirir. Kadınlar hamamlarda tüm günün azığı denebilecek gıdaları temin edebilecek bir mutfak bulamadıklarından, öğünlerini sefer taslarında hamama taşıyorlardı. Bununla beraber, hamamda sindirimi kolaylaştıran ve ferahlık sağlayan meşrubat ikramı mümkündü. Nitekim kadınlar yıkandıktan hemen sonra kahvelerini önlerinde buluyorlardı. Hamamın içinde kahve veya şerbetle sınırlı ikram, dışarıdan tedarik edilen besinler veya kadınların sefertası ordusuyla genişliyordu. Nitekim, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Urfa'daki bir hamama uğrayan James Silk Buckingham kıymalı börek ve salata yediğini aktarmıştı. Işın seyyahın bu öğününün hamamda hazırlanamayacağı için herhangi bir aşçıya ısmarlandığını öne sürmektedir. Işın'ın, kadınların hamamda yemek bulamadıklarından dolayı evlerinde özenle azıklarını hazır ettiklerine dair ikinci örneği, Buckingham'la aynı yüzyılda Bursa'ya giden kadın gezgin Schneider'in söylemleridir. Schneider, kadınların mutfaklarında tüm günü geçirecekleri hamama birkaç öğünlük yemek pişirerek gittiklerini sezdirenen tanıklardan biridir.⁷⁵

⁷³K. H. Basmajian, *Social and Religious Life in the Orient* (New York: American Tract Society, 1890), 149.

⁷⁴ Maria Yordanidu, *Loksandra: İstanbul Düşü* (İstanbul: Marenostum, 1995), 48.

⁷⁵ Priscilla Marry Işın, *Bereketli İmparatorluk: Osmanlı Mutfağı Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 226, 231-2.

Sohbet

Hamamı eğlence merkezine dönüştüren musiki, raks ve yemekten bahsettik. Eğlencenin mihenk taşlarından biri de sohbettir.⁷⁶ Kadınlar kulaklarını, midelerini ve gözlerini bayram ettirirken elbette zihinlerini ferahlatmaktan da geri durmuyorlardı. Birbirini en ziyade hamamda görebilecek onlarca kadın bu fırsatı sonuna dek kullanır, sabahtan akşama kadar şakalaşıp sohbet ederlerdi. Nitekim Lady Montague, Cabî Ömer Efendi, Julia Pardoe, Milyukov ve Edmondo Amicis kadınların birbirleriyle konuşma ihtiyacını hamamda giderdiklerini sık sık vurgulamışlardır.

Eğlencenin oyalanma anlamına geldiği bilinmektedir. Öyle ki Karacaoğlan bir şiirinde kelimeyi şöyle anar: "Iraktır yollarım dolandım geldim/ Tatlıdır dillerim eğlendim kaldım".⁷⁷ Sohbet ise bugünkü anlamda eğlenceye karşılık gelir. Nitekim 1814'te II. Mahmud'a sunduğu *Kamus Tercümesi*'nde Mütercim Asım Efendi sohbeti "bir kimse ile hüsn-i ülfet edip yâr ve hem-dem olmak" şeklinde tanımlamıştır.⁷⁸ Sohbet ile Osmanlı toplumunda içkili veya içkisiz tüm eğlence meclisleri kastediliyordu. Hatta Osmanlılar; söyleşmek, dertleşmek veya neşelenmek üzere bir araya gelme etkinliklerini bir sohbet davetiyle başlatıyordu. Öyle ki 1579'da Edremit'te Terzi Ahmed dostlarıyla sohbet ederken dükkanına hırsız girmiş, hadise Edremit sicillerine yansıtmıştır.⁷⁹ Fikret Yılmaz, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlıların meyhane ve kahvehane gibi kamusal mekanlarda toplu eğlence adetinin oturduğunu bildirir. Bu noktada "kadınlar kahvesi" şeklinde nitelenen kadınlar hamamı akla gelebilir.⁸⁰

⁷⁶ Sohbetin Osmanlı toplumunda doğrudan eğlenceyi tanımladığı minvalinde bir yorum için bkz. Fikret Yılmaz, "Boş Vaktiniz Var mı? Veya 16. Yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 241 (2005): 24. Makaleden kavramsal yönden istifade etmemi tavsiye eden Kahraman Şakul'a teşekkür ederim.

⁷⁷ "eğlenmek," son erişim 24 Ekim 2024, <https://www.lugatim.com/s/EĞLENMEK>.

⁷⁸ "suhbet," son erişim 24 Ekim 2024, <https://kamus.yek.gov.tr>; 200; Mustafa S. Kaçalin, "Mütercim Âsım Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 32 (İstanbul, 2006), 200.

⁷⁹ Yılmaz, "Boş Vaktiniz Var mı ?", 24.

⁸⁰ Montague, *Mektuplar*, 37.

Kadınlar ikinci bir ev gibi baktıkları hamam sayesinde evlerinin dışında hemcinsleriyle uzun müddet eğlenebildikleri hamamda tıpkı sohbe getirilen sınırlar gibi bazı edep sınırlarına tâbilerdi. Mesela anneleriyle birlikte küçük yaşta hamamı ziyaret eden erkekler, erişkin yaşa geldiklerinde kadın hamamcılar tarafından "babanı da getirseydin" iğnelemesiyle karşılanıyordu.⁸¹ *Risâle-i Garîbe*'de -daha önce temas edildiği üzere- 18. yüzyılda hamamlarda; sert kese sürünmek, pis kıyafet giymek, ıslak peştamala sarılmak hatta yoksul kişileri kışın ortasında külhana almamak gibi ayrıntılı biçimde kaydedilen birtakım ayıp davranışlar sıralanır. İlâveten, 18. yüzyılda Şam'da farklı inançlara mensup kadınların bir arada yıkanması üzerine, şehrin kadısı, gayrimüslim kadınların Müslüman kadınlara namahrem olması dolayısıyla, Müslümanların ayrı yerde yıkanmasına karar verdi.⁸² Elbette sohbetin de onu hamam eğlencesi gibi merasim niteliğiyle buluşturan kuralları vardı. Mesela Gelibolulu Mustafa Âli, bir sohbet meclisinde sadet dışına çıkmanın, sabırsız ve bilgisiz kimselerin sürekli söze karışmasının, sohbetin insicamını bozduğunu yani adabını zedelediğini söyler.⁸³ Sohbetin hamam eğlencesiyle bağlantısı, bu kurallarla beraber gezginlerin aşağıda ele alınacak beyanlarıyla da kurulur. Hamam eğlencesinin ayrılmaz parçaları arasında gerek dedikodu gerek zevkli konuşmalar şeklinde ortaya çıkan sohbet etme eylemi doğrudan başlığındaki sohbet ibaresiyle dikkat çeken *Sohbetnâme*'de de yer bulur. 17. yüzyılda Seyyid Hasan'ın kaleme aldığı kitapta, yazarın Küçükçekmece'de Ali Ağa ile hamamda buluşup sohbet etmesi "meks ü aram" tabiriyle ifade edilir.⁸⁴

Montague, düşünen, yiyip içen, uyuyan kadınların yanında hamamda şehir hayatından kesitler öğrenebileceğiniz köşelerin varlığına işaret eder.⁸⁵ III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinin tarihini yazan vakanüvis Cabi Ömer Efendi, Beyazıt Hamamı'nda kadınların devlet erkanını çekiştirmesi neticesinde cezalandırıldıklarını kaydeder:

⁸¹ Halil Halid, *The Diary of a Turk* (Londra: Adam And Charles Black, 1903), 232.

⁸² Elyse Semerdjian, "Sexing the Hammam: Gender Crossings in the Ottoman Bathhouse.," *Gender and Sexuality in Muslim Cultures* (Ashgate Publishing Company, 2015), 265.

⁸³ *Gelibolulu Mustafa Ali ve Mevaidü'n-nefais fi Kavaidi'l-mecalis*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 196.

⁸⁴ Ayşe Akkılık, "Seyyid Hasan'ın Günlüğü, II. cilt (H.1073-1075/m.1662-1664), (İnceleme-metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 25.

⁸⁵ Montague, *Mektuplar*, 37.

Sultan Bayezid Hâtûnlar hammâmında, hâtûnlar ba'zı Devlet-i Aliyye'ye dâir sohbet etmeleriyle, tebdil hâtun, hammâm-ı merkumda bulunmağla, söyleyen hâtûnları ahz ve zindâna irsâli istimâ' olundu; fi 23 Z. Sene 223. ⁸⁶

Julia Pardoe Osmanlı kadınlarının hamamda ne kadar geniş bir konu yelpazesinde sohbet ettiklerini ortaya koyar. Siyaset, evlilikler, skandallar ve ahalinin durumu kadınların gündemi arasındadır.⁸⁷ Rus elçisi Milyukov da hamamın siyasi sohbetlere dalınan bir yer olduğunu bildirir. Buradan hareketle, tıpkı kahvehaneler gibi hamamlarında yalnızca şahısların birbirini ilgilendiren muhaverelerden ziyade siyasi tartışmaları yürüttüğü merkezler olduğunu çıkarabiliriz. ⁸⁸ Edmondo Amicis, Türk kadınlarının toplanma mekanı olan hamamlarda dönen dedikodunun kalıplarına da değinir:

"... Biri açıktan açığa: 'ben güzelim'; bir başkası: 'ben orta halliyim'; bir diğeri: 'böyle bir kusurum olduğu için üzgünüm', yahut da: 'sen benden güzel olduğunu biliyor musun?' dermiş. Aralarından biri arkadaşına: 'Feride Hanım'a bak, ezilmiş istakoz yiye yiye ne kadar şişmanlamış! Halbuki sen bana pirinç dolmasının daha iyi olduğunu söylüyordun!' diye serzenişte bulunmuş. Yüksek tabakadan bir kokonayı görünce, etrafına alıp sual üstüne sual sorarlarmış: 'şuraya kadar açık bir elbiseyle balolara gittiğiniz doğru mu? Efendiniz ne diyor buna? Ya öteki erkekler ne diyorlar? Dansa kaldırıyorlar? Ne şekilde? Doğru mu sahiden? İnsanın inanabilmesi için gözüyle görmesi gereken şeyler bunlar!'" ⁸⁹

Sonuç

Osmanlı'da hamam çok boyutlu bir kurumdur. Bu kurumun, ahalinin temizliğini sağlayarak bir amme hizmeti vermesinin yanı sıra toplumsal hayatı da şekillendirdiğini biliyoruz. Batılı seyyahlar ve divan şairlerinin yüzyıllar boyunca çeşitli yönleriyle betimlemeye çalıştıkları hamamların, rağbet edilen bir eğlence merkezi oldukları anlaşılır. Özellikle kadın hamamları, Osmanlı'da her konumdan kadının bir araya gelip saatlerce eğlendiği yerlerdi. Kadınlar sık sık hamamlara giderek buluşur, burada musiki dinler, raks eder, sohbette bulunur ve midelerini bayram ettiren gıdaları alırlardı. Mevzubahis eğlenceler, çoğu zaman, kadınların hamamda günün önemli bir bölümünü geçirmesini sağlayan törensel bir yapı arz ederdi. Evliya Çelebi,

⁸⁶ Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin, I*, haz. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2003), 392.

⁸⁷ Pardoe, *Sultanlar Şehri*, 100.

⁸⁸ Fatih Ünal, Mesut Karakulak, Murat Özkan, *İstanbul Seyahatnamesi: 19. Yüzyıllarda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk* (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 193.

⁸⁹ Amicis, *İstanbul*, 237-238.

Emir Mustafa ve Ahmed Rasim gibi farklı mesleklere mensup yazarların naklettiği üzere törensel eğlencenin müdavimleri de belliydi. Hamamlar bu bakımlardan yer yer Osmanlı saray düğünlerinin işlevini de görürlerdi. Hem hamama, hem düğüne gelenlerin kolay tasnif edilebilmesi, iki ortamda da eğlencelerin sırası ve içeriğinin yakın bir görünüm arz etmesi düğünleri ve hamam sefalarını kıyaslamayı mümkün kılar.

İkinci Bölüm

Defterler Çağının Zararsız Kadınları: 18. Yüzyıl İstanbul'unda Dellakeler ve Natırlar

Giriş

Bu bölüme dek hamamın eğlence hizmeti verdiğini açıklamaya çalışmıştık. Halbuki 18. yüzyıla gelindiğinde, hamam artık yalnızca bir eğlence yeri değil -en azından Osmanlı idarecilerinin gözünde- isyan iklimini doğurmaya müsait bir nitelik arz etmekteydi. 18. asır, Osmanlı bürokrasinin hamamlara yaklaşımında bir dönüşüm evresidir. 1730 isyanının faillerinin kimlikleriyle bu dönüşümün doğrudan ilişkisi vardır. Patrona Halil'in ve onun bazı destekçilerinin Arnavut asıllı olması,¹ Osmanlı idarecilerini, ihtilalden sonra, Arnavut ahaliye karşı teyakkuza geçirdi. Devlet, 1730 itibarıyla hamamı artık temizliğin değil pisliğin (isyanın) yuvası kabul edecekti.² Bundan ötürü, hamam müstahdemleriyle alakalı sıkı tedbirler alındı. 1731 yılında neşredilen bir fermanla, artık hamamlarda Arnavutların istihdam edilmesinin önü kapandı.³ Devlet bu fermanın hemen akabinde, İstanbul'daki hamamlarda kaç Arnavut çalıştığını saptama amacıyla yoklama defteri tutulmasını kararlaştırdı. Tutulan ilk dört defterde (1731, 1732, 1735 ve 1752 tarihli), sur içi ve dışında konumlanan cümle hamamın dellaklarıyla natırlarının sicili döküldü. Mevzubahis dellak ve natırların isimleri, sayıları, hangi millete mensup bulundukları ve fiziksel özellikleri muntazaman yazılmıştı. 18. yüzyılda tutulan beşinci defterde (1766) hamamların mütevellileri zapta geçirildi. Yüzyılın son defteri 1793'te düzenlenen kefalet defteridir. Bunun iki sayfası Kasımpaşa'daki hamamlara ayrılmıştır. Söz konusu kısımda hamamlarda çalışan şahısların sicilleri yer alır. Şinasi Akbatu, bu kabil defterlerin 18. yüzyıldan önce de tutulduğuna emin olsa da⁴ henüz bu savı destekler nitelikte bir keşfe imza atılmamıştır. Dolayısıyla şimdilik 18. yüzyılın hamam defterleri çağı

¹ 1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi, haz. Faik Reşit Unat (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 77; Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766," II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, haz. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2014), 553.

² Nitekim 1730 isyanının tanıklarından Destârî Sâlih Efendi, "Patrona nâm dellâk-ı nâpâk-ı habâset..." ibaresiyle Patrona Halil nezdinde 1730 isyanına katılan tüm hamam çalışanlarına "pislik" ve "kötülük" sıfatlarını yakıştırmış gibi görünmektedir. Bkz. Destârî Sâlih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak, haz. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962), 26.

³ Yaşar, "İstanbul Hamamları," 558.

⁴ Şinasi Akbatu, "İstanbul Hamamları," Cumhuriyetin 50. Yılında 1973 İstanbul İl Yıllığı (İstanbul: İstanbul Valiliği, 1973), 408.

addedilmesinin önünde bir engel yoktur. İşte bu bölümde, hamam defterlerinde kadının varlığını kanıtlayan hiçbir ize denk gelinememesinin sebepleri aranacaktır. Çoğunlukla şer'iyye sicillerini kaynak almak suretiyle, adı anılmayan kadın dellak ve natırların izini süreceğim. İkinci olarak, bu insanların hamamlarda hangi görevleri ifa ettiğini inceleyeceğim.

Tanım

Osmanlı hamamlarında istihdam edilen kişilerle alakalı anlam ve cinsiyet karmaşası derhal dikkat uyandırmaktadır. Aşağıda tanıtılacak hamam defterlerinde, İstanbul'un hem erkek hem kadınlara hizmet veren tüm hamamları sayıldığı halde, herhangi bir kadın görevli - 1766'da mütevellileri sıralayan defter hariç - adına rastlanamamaktadır. 1732, 1735, 1752 ve 1793 tarihli defterlerde dellakların ve natırların ismi kaydedilmiş fakat hem kadın hem erkeğe verilen bu unvanlar bu defterlerde sırf erkek isimlerinin önüne gelmiştir. Bununla beraber, kadın ve erkek hamamında usta, külhancı, hamam uşağı ve meydancı gibi bol miktarda amele görevlendirilmesine rağmen,⁵ defterlerde yalnızca dellak ve natırların cetvelinin tutulması şaşırtıcıdır. Bu bölümde sadece dellak ve natırların ele alınmasının temel sebebi, 18. yüzyılın hamam defterlerinde diğer çalışanlara yer ayrılmaması, şeriyye sicillerinde de dellak ile natıra sair amelelerden fazla tesadüf edilebilmesidir. Burada Osmanlı arşivinde bulunan hükümler, divan edebiyatındaki hamam konulu beyitler, şeriyye sicilleri, vergi kayıtları, imparatorluğun son nesilleri tarafından kaleme alınan hatırat yazını, risaleler, seyahatnameler, kronikler, hamam defterleri gibi gayet geniş bir düzlemdeki malzemeyi tarayarak bazı muğlaklıkları gidermeye çalıştım. Elde ettiğim veri oranında muvacehesinde, kadın hamamında çalışan dellak, dellake natır ve natırların isimleri gün yüzüne çıktı. Bu kavramların teker teker ele alınma ve tanımlanma çabası, sıklıkla hangisinin erkek ve kadın olduğunun ayırt edilememesine çözüm bulmaya matuftur. Dellak ve natır kimi zaman aynı hamamda çalışan, kimi zaman erkek veya kadın hamamlarının iki ayrı görevlisidir. Bu yüzden, modern dönemde çok daha yaygınlaşan kadın hamamcıya natır erkek hamamcıya tellak deme alışkanlığı, erken modern dönemde pek karşımıza çıkmaz. Aşağıda, evvela dellak/dellake ve natır/natıranın lügatlarda yer alan tariflerine, hangi bağlamda farklı cinsiyet taşıdıklarına, en nihayetinde de görev dağılımlarına değineceğiz.

⁵ Tülay Taşçıoğlu, *Türk Hamamı*, (İstanbul: Duran Ofset, 1998), 233-4.

Sözlüklerde, dellak ve natır hakkında çoğu birbirini tekrar eden açıklamalarla karşılaşırız. Dellak, hamam çalışanı manası dışında bir manayla açıklanmazken natırın "bağban" ve "kadın hamamı çalışanı" karşılıklarına rastlamak mümkündür. Bazı sözlükçüler dellakın erkek, natırın ise kadın hamamında istihdam edildiğine değinir. Kimisi de belirgin bir cinsiyet ayırımından bahsetmez. Mehmed Halis Efendi, divanına derç ettiği şu beyitle natırın hamam çalışanını tanımladığını ortaya koyar⁶: "Māh-i temmūzda gāhī olur sermāye-i sermā/Raķīb-i bāridūñ ħammāma nātūr oldığındandır" . Yine Evliya Çelebi de "... nātırlar daħi belleründe peştemāller..." ifadesiyle natırların hamamda hizmet verdiğini sezdirir. Meninski, 17. yüzyılda kaleme aldığı Türkçe-Arapça-Farsça lügatte, natıra hamam hizmetçisi (servus balnei) demektedir.⁷

16. yüzyılda telif olunan *Ahterî-yi Kebir* nam lüğat ve *Lehçetü'l-Luga*'da natırın Türkçe'de kazandığı ileri sürülen kadın hamamı hizmetkârı manası bulunmaz. Bunun yerine iki sözlük de natırı bağ bekçisi karşılığıyla anmıştır.⁸ *Vankulu Lügati* da bu silsilenin bir parçasıdır. Öyle ki mezkûr lügatte natır sırf bağ bekçisidir.⁹ Natırın bağ bekçisi anlamına geldiğini, Hayret Mehmed Efendi *Tuhfe-i Se-zebân* adlı manzum sözlüğünde kaydeder:¹⁰ "Bekçiye pervāk u nātūr oldu nām/Ya'ni bāğ bekçisi demektir merām". Ehliyetsiz hamam müstahdemlerini tarif eden *Risale-i Garibe* müellifi, şu satırları kaleme almıştır: "esbābını nā-pāk tutan ħammāmcılar ve serd kişi getüren dellāklar ve yaş peştemāl viren nātırlar ve kış günü çıblak faķiri külhāna kıomayan külhāncılar".¹¹ Mütercim Asım Efendi'nin *Okyanus* tercümesinde kelimenin çift anlamlılığına işaretle hem bağ, hurma, bahçe bekçisi hem de hamam çalışanı karşılığı sunulur.¹²

⁶ "Mehmed Halis Efendi, *Divan*" son erişim 12 Şubat 2024, https://0-lehcediz-com.seyhan.library.boun.edu.tr/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=natur.

⁷ Franciscus à Mesgnien Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae: Lexicon Turcico-Arabico-Persicum III* (İstanbul: Simurg, 2000), 5103.

⁸ Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî, *Ahterî-yi Kebir*, haz. Ahmet Kırkılıç ve Yusuf Alsancak, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 993; Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l-Lügat*, haz. Ahmet Kırkılıç (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999), 103.

⁹ "natur," son erişim 12 Şubat 2024, <https://kamus.yek.gov.tr>.

¹⁰ "Hayret Mehmed Efendi, *Tuhfe-i Se-Zebân*" son erişim 12 Şubat 2024, https://0-lehcediz-com.seyhan.library.boun.edu.tr/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=natur.

¹¹ "*Risâle-i Garibe*," son erişim 12 Şubat 2024, https://0-lehcediz-com.seyhan.library.boun.edu.tr/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=natur.

¹² "natur," son erişim 12 Şubat 2024, <https://kamus.yek.gov.tr>.

Ayverdi'nin *Kubbealtı Lügati* natırın Arapça'da bağ-bahçe bekçisi demek iken kadın hamamı hizmetlisi anlamını Türkçe 'de kazandığını bildirmektedir.

Ayverdi, lüğatinde "tellak" maddesine de yer vermiştir. İlgili maddede tellak yalnızca erkek hamamında kese ve yıkamayla uğraşan kimse şeklinde geçiyor.¹³ *Derleme Sözlüğü*, Malatya'da natırla tellağın birbirleri yerine kullanıldığını; Samsun, Elâzığ, Birecik, Gaziantep, Antakya-Hatay, Silifke-İçel'de natırın hamam çalışanı anlamını taşıdığını gösteriyor. Yine bu sözlükte, natırın Erzurum ve Malatya'da kadın hamamı müstahdemini tanımladığını gözlemliyoruz.¹⁴ Hüseyin Kâzım Kadri'nin etimolojik sözlüğünde dellak tarif edilirken herhangi bir cinsiyet tayin edilmeyip "hamamlarda kese sürüp vücudu ovuşturan" ibaresi kullanılır. Öte yandan bu sözlükte, natır hem bağ bekçisi hem de hamamın soyunulan kısmında hizmet veren erkek ve kadın tanımlamasıyla kayıtlıdır.¹⁵ Andreas Tietze, dellakı; dellek, tellak ve telek gibi farklı yazılışlarla kaydettikten sonra hamamda müşterileri keseleyip yıkayan karşılığını aktarır. Andreas Tietze, natırın hem kadınlar hamamı hizmetçisi hem de bekçi anlamını belirtir.¹⁶ Dellak, Osmanlı'nın son döneminde neşredilen kamusların çoğunda "Hamamda keseleme, ovma ve yıkama işlerinin sorumlusu" tarifiyle yer bulur.¹⁷ Bahsi geçen son dönem kamuslarının bazısında natır maddesi de mevcuttur. Bunlar natırı hem bağban hem hamam hizmetçisi olarak tavsif ederler.¹⁸

¹³ "natır," son erişim 12 Şubat 2024, <http://www.lugatim.com/s/NATIR>; "tellâk" son erişim 12 Şubat 2024, <http://www.lugatim.com/s/TELLÂK>.

¹⁴ "natır," son erişim 12 Şubat 2024, <https://sozluk.gov.tr>; "dellek," son erişim 12 Şubat 2024, <https://sozluk.gov.tr>.

¹⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati: Türk Dillerinin İştikaki ve Edebi Lûgatleri*, İkinci Cilt, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 763; Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati: Türk Dillerinin İştikaki ve Edebi Lûgatleri*, Dördüncü Cilt, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1945), 514.

¹⁶ Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, 2. cilt, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021), 325; Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, 5. cilt, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021), 205.

¹⁷ "dellak," <https://cudi.cagdasozluk.com/osmanlica-sozluk-madde-27641.html>; "dellak," <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiosmani/tafsil-32258-vz3.html>; "dellak," <https://www.osmanlicasozlukler.com/osmanli/tafsil-380151-fu9.html>; "dellak," <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiturki/tafsil-258103-ys5.html>; "dellak," <https://www.osmanlicasozlukler.com/lugatinaci/tafsil-78048-ki8.html>; "dellak," <https://www.osmanlicasozlukler.com/lugatiremzi/tafsil-122679-nh2.html>; "dellak," <https://www.osmanlicasozlukler.com/ebuzziya/tafsil-516473-h62.html>; "dellak," <https://www.osmanlicasozlukler.com/turkcelugat/tafsil-252962-ry7.html>. (Son erişim 12 Şubat 2024).

¹⁸ "natur," son erişim 12 Şubat 2024, <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiosmani/tafsil-39838-z89.html>; "natur," son erişim 12 Şubat 2024, <https://www.osmanlicasozlukler.com/cudi/tafsil-371166-c61.html>.

Erkek Natırlar ve Dellaklar

Girişte ifade ettiğimiz karışıklıklardan ötürü, natır ve dellakin sözlük anlamlarını irdeledikten sonra, cinsiyetlerini tayin etmeye ihtiyacımız var. Bu bağlamda hemen hemen her yüzyıldan seçtiğimiz vesikalar marifetiyle, natırın ve dellak diyerek erkeğin mi yoksa kadının mı kastedildiğinin dökümünü hazırladım. Evvela natırın ve dellakin erkek olduğu örnekleri inceleyeceğim. İlk misal, Beşiktaş Mahkemesi 2 numaralı sicilinden (1558-1561) seçilmiştir. Söz konusu sicilde, dellakla natırın aynı manaya geldiğini gözlemliyoruz. Sicilin başlığında "Dellak Yusuf b. Abdullah'ın Keyvan b. Abdullah'tan yedi filori alacağı olduğu" ibaresi mevcut. Ana metne gelindiğinde, "Dellak Yusuf" yerine "Beşiktaş Hamamı'nda Natır olan Yusuf b. Abdullah" dendiğine tanık oluyoruz.¹⁹ Yani natır bu bağlamda erillikle sınırlandırılmıştır. Kadı sicillerinde geçen ikinci erkek natır örneği "Mütevellî tarafından tamir ettirilen Merkez Muslihiddin Efendi Vakfı'na ait hamamın keşfi ve mâliyetinin belirlenmesi" davasının şahitleri arasındadır. 1644 yılına ait 49 numaralı Eyüb Mahkemesi sicilinde yer alan mezkûr davanın tanığı Mustafa sayesinde, natır sıfatıyla erkeğin kastedildiğini öğreniyoruz.²⁰ 1731 yılına ait 151 numaralı Bab Mahkemesi sicilinde erkek natırı bir suç isnadı sayesinde tespit ediyoruz. Acıhamam natırı Hüseyin'e, altınını emanet edip geri alamadığını iddia eden Ali'nin davasında adı geçen Hüseyin natırın erkek olduğu bir başka bağlamdır.²¹

Osmanlı arşivinde kayıtlı çeşitli evrakın içinde de erkek natır isimlerine tesadüf edilebilir. H. 1277'de (1860-1) Çavuşbaşı Hamamı Natırı Receb'in Malatyalı Dellak Ömer'i öldürmesi üzerine, dellakin varisleri tarafından açılan davada Bıkcı Yusuf oğlu Ali bin Ahmed'in vekil tayin edilmesi bu kabilden bir vesikadır.²² Nebzî, Hevayî ve Tırsî mahlaslı şairlerin eserlerinde natırı erkek hamamı çalışanı anlamıyla kullandıklarını müşahade ediyoruz. Nebzî, divanında hamamcının hamama girerek bir natıra sinirlenip natırın sakalını yolduğunu

¹⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri 42: Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966-968 / M. 1558-1561)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür A. Ş., 2019), hüküm: 40b. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadisicilleri.org>).

²⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 49 Numaralı Sicil (H. 1054 / M. 1644)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), hüküm: 53a. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadisicilleri.org>).

²¹ *İstanbul Kadı Sicilleri 66 Bab Mahkemesi 151 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1731)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Kültür A. Ş., 2019), hüküm: 76b. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadisicilleri.org>).

²² MVL. nr. 605/45 (6 CA 1277/20 Kasım 1860).

belirtir. Hatta natır, hamamın kubbelerinde yankılanan bir velvele koparmış; o acısını izleyenler de içine düştükleri dehşeti gizleyememiştir. Hevayî de nazîre divanında natır olmaya heveslendiğini beyan eder. Tırsî ise gençliğinde geldiği İstanbul'un Çukur Hamamı'nda natır olduğunu ifade eder.²³

Kadın Natırlar ve Dellâkeler

Nina Ergin, nâtır teriminin 18. yüzyılda erkek hamam çalışanı anlamına geldiğini, kadın hamamında çalışan görevli anlamını sonradan kazandığını iddia eder.²⁴ Ergin'in 1752'de düzenlenen hamam defterinde herhangi bir kadın natır ve dellaka yer verilmemesinden ötürü bu kanaate vardığını zannediyorum. Oysa aşağıda sunacağımız veriler, gerek 18. yüzyılda gerek önceki yüzyıllarda kadın hamamlarında kadın dellak (dellake) ve kadın natırların çalıştığını belgelemektedir. Erkek natır ve dellakları ele aldığım kısımda söz edilen insanlar hem Nina Ergin'in incelediği 1752 tarihli defterde, hem de sonraki kısımda tanıtacağımız 1732, 1735 ve 1793 tarihli defterlerde kayıtlıdır. Fakat şeriyye sicilleri, hamam defterlerinde yok sayılan kadınların adlarını bildirdikleri gibi onların isimlerini, yaşadıkları dönemleri, ikametgahlarını ve iş yerlerini de bize öğretmektedirler. Üstelik aşağıda zikredeceğimiz bazı Osmanlı müellif ve şairleri de şeriyye sicillerinin verdiği bilginin sağlamasına imkan tanımaktadır. Bu kısımda mevzubahis kaynakların yardımıyla, hamam defterlerinin yarattığı boşluğu doldurmaya gayret edeceğim. Bu kısmın literatüre en büyük katkısı bir belgenin (hamam defteri) söylemediğini başka bir belgede (şeriyye sicili) bulabileceğimizi göstererek belgede yazmayanı yok farz edemeyeceğimizi ortaya koymaktır. Söz konusu katkıyı sağlayabilmek için 18. yüzyılda sadece erkeklerin icra ettiği sanılan dellaklık ve natırlık mesleğinin farklı yüzyıl ve bölgelerde kadınlar tarafından da yürütüldüğünü ispatlamak amacıyla çok çeşitli şeriye siciline başvurdum. Son tahlilde, çoğunlukla sicillerden meydana gelen veri havuzu yardımıyla, hem hamam

²³ Seçil Güleç, "Hevâ'î'nin Divân-ı Hicv-i Gazelliyât-ı Nâbî Eseri ile Nâbî'nin Divân'ının Karşılaştırılması" (Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2015), 11; Sait Okumuş, "Nebzî Divanı (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007), 262; Kadriye Yılmaz, "İbrahim Tırsî ve Divân'ı (İnceleme-Tenkidli Metin-Sözlük)" (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2001), 124. Beyitleri bizimle paylaşma lütfunda bulunan Fatih Odunkıran ve Bilal Alpaydın'a minnettarım.

²⁴ Nina Ergin, "1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak," *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Ayşen Gür (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 150.

defterlerinin kadın natır ile dellakeleri saymadığı 18. yüzyılda, hem de bu yüzyıldan önce ve sonraki yüzyıllarda söz konusu insanların faaliyetlerini gün yüzüne çıkarmaya uğraştım.

18. yüzyıldan hemen önce bir kadın natırın izine, 1678'den 1711' dek Osmanlı ordusunda savaşan Hasan Esirî'nin eserlerinden *Mi'yârü'd- Düvel ve Misbârü'l-Milel* nam kitapta tesadüf ediyoruz. *Mi'yâr* bizi Bursa'nın Köse Hamamı'nı Muharrem Efendi adında bir zatın işlettiğinden, bu zatın İstanbul'da nefsine yenik düşerek bir cariyeye gönül verdiğinden, cariyeyi Bursa'daki hamamına natır yaptığından haberdar eder. Yalnız eserde kadının bir "kusuru" öne çıkarılır. Şöyle ki bu natır tütün ve kahveye düşkündür. Bunu işiten ahali, karılarının bu hamama gidip natırın kötü alışkanlıklarından etkilenmesini istememiş, onları uyarmıştır. Hatta mahalle sakini erkekler, eşlerine, şayet bir daha bu hamama giderlerse, onları eve sokmayacaklarını tehdit yollu söylemişlerdi. Tehditler netice vermişti ki bir süre sonra hamam sinek avlamaya başladı. Bu durum karşısında çaresiz kalan Muharrem Efendi de natırı kovmak zorunda kaldı.²⁵ Natırın kadın mesleği olarak anıldığı bir başka eser de *Dellâkname-i Dilküşâ*'dır. Kitap, Hamamcılar Kethüdası Derviş İsmail tarafından hazırlanmıştır. Bir risale tarzında hazırlanan eser 17. yüzyılda nam salmış 11 dellağın çalıştığı hamamları ve hal tercümelerini sunar. Buna göre, Derviş İsmail Kılıç Ali Paşa Hamamı'nda Yemenici Bâli, Müftü Hamamı'nda Sipahi Mustafa, Piyalepaşa Hamamı'nda Seyis Hasan Ali ile Kalyoncu Süleyman, Yıldızbaba Hamamı'nda Kız Softa Ürgüplü İsmail, Çardaklı Hamamı'nda Kınalıkuzu Firuz, Kolluk Hamamı'nda Peremeci Benli Kara Davud, Mahmudpaşa Hamamı'nda Altınbaş Beyoğlu, Eski Yeni Hamam'da Keşmir Mustafa, Azapkapısı Yeşildirekli Hamamı'nda Hamlacı İbrahim ve Şengül Hamamı'nda Karanfil Hasan hizmet vermektedir. Derviş İsmail, Eski Yeni Hamamı'nda çalışan Keşmir Mustafa'nın tercüme-i halini naklederken başlangıçta nesep bahsi açmaktadır. Keşmir Mustafa'nın buradaki kayda göre külhancı bir baba ve natır bir annenin evladı olduğunu öğreniyoruz.²⁶ 1695-1697 yılları arasında açılan davaları kapsayan 22 numaralı İstanbul Mahkemesi Sicili'nde, Atıka Ayşe Sultan Hamamı'nın kadınlara ayrılan kısmında vuku bulan hırsızlık hadisesi göze çarpar. Hamamın müşterilerinden Rukiye, Hatice ve Ümmügülsüm'ün eşyası çalınmış, müşteriler hamamcı Fatıma bt. Abdullah ile nâtıra Fatıma'yı

²⁵ Göker İnan, "Hasan Esirî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 1360.

²⁶ Murat Bardakçı, *Osmanlı'da Seks* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2005), 97,98,109.

sorumlu tutmuştur. Bu sicil sayesinde hem bir kadın hamamı görevlisinin natır tavsif olduğunu hem de dellake gibi natıra sıfatının da mesleğin dışılığıni vurgulama amacıyla kullanıldığını öğreniyoruz.²⁷

Tezin odak noktasında yer alan 18. yüzyıla gelindiğinde, 1704'te açılan ve Rumeli Sadareti Mahkemesi'ne intikal eden bir davada Dellake Şehbaz Hatun'u mülk sahibi olarak buluyoruz.²⁸ Dellakelerin suçlarını veya mağduriyetlerini şer'iyye sicilleri vasıtasıyla öğrenebildiğimiz gibi, bazen de bu insanları tıpkı Maşıta Hatun gibi, perişanlık hikayelerinin kahramanları arasında buluyoruz. Bu kabil hikayelerden birinin faili de Şeyh A'rec Hasan Ünsî Efendi'nin kızıdır. İstanbul'da kain Aydınoglu Halvetî Tekkesi şeyhliğine nasbolunan Hasan Ünsî Efendi'nin evlendikten sonra Fatıma adında bir kızı doğdu. Tekke terbiyesiyle yetişen Fatıma olgunluk çağına erişince dellake olmaya kalkmış ve tekkeyi terk etmiştir. Onun silk değiştirmesinden hayli mustarip olan Ünsî Efendi 1723'te vefat etmiştir.²⁹ 1716-1718 yılları arasında, Kırım'a bağlı Karasubasar şehrinde mukime Dellake Muhsine hatun ise mağdur bir dellakedir. Kocası Fettah ile anlaşmazlık yaşayarak şeriatın kapısını çalmıştır. Dellake, kocası Fettah'dan boşandıktan sonra evlenirken ona hibe ettiği mihr-i müecceli geri istemiştir. Kadı, hatunun kendi rızasıyla mihrini hibe ettiğine kanaat getirince, boşanmanın Fettah'ın omzuna yalnızca nafaka sorumluluğu yüklediğine hükmetmiştir.³⁰ 1731'de Bab Mahkemesi'nde düzenlenen sicil kaydı, gene bir dellakenin hazin akıbetini gözler önüne serer. Sicilde belirtildiği üzere davadan üç yıl evvel Safiye bt. Abdullah b. Abdurrahman nam dellake öldürülmüştür. Katil Nâtır Cebeci İbrahim Beşe b. İshak aleyhine açılan davada taraflar en nihayet uzlaşmıştır.³¹ 1737-1738 yıllarının dava kayıtlarını içeren Üsküdar Mahkemesi 396 numaralı sicilinde, Dellake Gülbeyaz Hatun'un adını okuyoruz. Sicil, Hatun'un mülk sahibi olduğunu bildiriyor. Yine 1782-1783 yıllarına ait Davud Paşa mahkemesi 1 numaralı sicilinde, iki dellake adına denk geliyoruz. Bunlardan biri Rukiye bt. Abdullah öteki de Hadice bt.

²⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri 57: İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Kültür A.Ş., 2019), hüküm: 37a. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

²⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri 59: Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H. 1115-1116 / M. 1704)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Kültür A.Ş., 2019), hüküm: 97a. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

²⁹ Beyhan Kesik, “ÜNSÎ, Şeyh A'rec Hasan Ünsî Efendi,” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2014.

³⁰ Zeynep Özdem, “Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)” (Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2006), 60-61.

³¹ *Bab Mahkemesi 151 Numaralı Sicil*, hüküm: 87a.

Halil'dir. Rukiye'nin herhangi bir özelliği belirtilmezken Hadice Hatun'a dair kendi ağzından bir ifadeye rastlıyoruz. Hatun "bir sene mikdârı bilâ-tesmiyeti'l-ücre mahalle-i mezbûrede (Koca Mustafa Paşa) vâki‘ hamamda dellâkelik hizmetinde olmamla" cümlesini sarfederek en az bir yıl dellakelikle uğraştığını, buna karşılık para almadığını söyler.³²

Kabarık sabıkalar dellakelerin ve natırların ifşasına olanak tanımaktadır. Sicili epey "şenaetle" dolu dellake Fatıma da bunlardan biridir. Fatıma, İstanbul İskender Ağa mahallesinde sayısız gayrimeşru ilişkisi yüzünden mahkemeye sevk edilmiştir. Siciller delaletiyle dellakenin imam, müezzin, seyyid ve hacıların huzurunu kaçırdığını anlıyoruz. Muhakeme sürecinin bitmesinin akabinde dellake Fatıma payitahttan Bursa'ya sürülmüştür.³³ Bursa'nın kötü şöhretli kadınlarından birinin de natır olduğunu Kamil Kepeci sayesinde haber alıyoruz. Kepeci'nin abidevi eseri *Bursa Kütüğü*'nde madde başlığı ayırdığı Natır Ayşe, gayri makbul eylemleri sebebiyle ömrünün kalan kısmını Bursa'da geçirmeye mecbur olmuştur. Kepeci'ye göre evvela İstanbul'daki Üskübî mahallesinde adına rastladığımız bu hatun, Hacı Ali'nin karısını kandırarak evini soymuştur. Natır Ayşe'nin kadı huzuruna çıkmasına yol açan tek kabahati bu da değildir. Öyle ki natır akşamdan yatsıya kadın erkek karışık içkili meclisler tertip ederek mahalleliyi musiki fasıllarına alıştırıyordu. Kepeci'nin Bursa kadı sicilleri arasından bulup tarih vermeden özetlediği bu kayıt, B161 numaralı defterin 91b varağında yer almaktadır. 4 Mart 1736 tarihinde Natır Aişe'nin Bursa'ya sürülme kararını içeren hükümde mahalle halkının umumi şikayetiyle mahkemeye çıkarıldığını bildirilir.³⁴

İstanbul Bab Mahkemesi'nin 1730-1732 seneleri arasındaki kadı hükümlerini içeren 150 numaralı sicili, hem dellak hem natırın bazen kadın bazen de erkek hamamındaki görevlileri tanımlayabileceğine dair şüphe götürmez bir kanıt sunmaktadır. Sicilde yer alan bu belge, kadın

³² *İstanbul Kadı Sicilleri 68: Üsküdar Mahkemesi 396 Numaralı Sicil (H. 1150-1151 / M. 1737-1738)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Kültür A.Ş., 2019), hüküm: 15b. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadisicilleri.org>); *İstanbul Kadı Sicilleri 79: Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1196-1197 / M. 1782-1783)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Kültür A.Ş., 2019), hüküm: 39a, 3a. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadisicilleri.org>).

³³ Ömer Ekrem Kepeci, "XVIII. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerine Göre Osmanlı ve İngiliz Toplumlari ve Şehirleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020), 304; Dellake Fatıma'nın Bursa'dan dışarı adım atmamasını emreden divan-ı hümayun zaptı ve dellakeden bizar olan ahalinin künyeleri için bkz. Fatma Şahin, "11 Numaralı Kalebend Defterine Göre (s. 1-196) H. 1166-1167 / M. 1753-1754 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Suç, Suçlu ve Cezalar (Değerlendirme-metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2017), 179-180.

³⁴ Kamil Kepecioglu, *Bursa Kütüğü 3* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 268; "natır," https://bbkentarsivi.bursa.bel.tr/DefaultContentViewer?relation_id=FTS_34277_552645_459_4&wsName=GAMOS&dfOpener=%5CTab%3DDLV&v=-1243609257Default/

hamamında müşterilerle ilgilenen dellak ve natırların bir müddettir erkek kıyafetleri giymeleri neticesinde, padişahın İstanbul kadısına bu davranışı men etmesini irade ettiği hükmüdür. Sicilde yazılı "nisvân hamamlarının nâtur ve dellâkları" ibaresi gerek dellak gerek natırın yalnızca tek bir hamamda (sadece erkek veya sadece kadın hamamında) istihdam edilmediklerini ortaya koyar.³⁵

18. yüzyılın hemen ardından, 19. yüzyılda Erzurumlu İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı ve Mevlüt Günler'in şahsi kütüphanesinde korunan *Mevlid*'de ilginç bir dellake hikâyesi mevcuttur.³⁶ *Mevlid*'de yer alan "beyân-ı kışsa-i dellâke-i bint-i Fir'avn" babı bize İslam tarihinde öne çıkan bir kadın dellakenin sergüzeştini öğretir. *Mevlid*, tezin esas kapsamını teşkil eden 18. yüzyılda değil, 19. yüzyılda kaleme alınmıştır fakat yine de dellakelerin vazifelerine dair araştırmacılara rehberlik etmektedir. *Mevlid* müellifi, 1826-1827'de Erzurum'da doğmuş, dini ilimlere ilgi duymuş ve imam olmuştur.³⁷ İsmail Hakkı kitabını diğer mevlidler gibi sadece Hz. Muhammed'in doğumunu merkeze almak üzere yazmamıştır. Yedi fasıldan meydana gelen eserde Hz. Muhammed'in doğumu, yaratılış, nübüvvet, miraç, hicret, Hz. Muhammed'in vefatı, kıyamet ve ahiret ele alınır.³⁸ *Mevlid*'deki dellake, İslam tarihinde Mâşita Hatun adıyla anılan kişidir.³⁹ Erzurumlu İsmail Hakkı'nın hamamda kadınların saçını tarayan bir kadına dellake demesi, Osmanlı dellakelerinin görev tanımlarına dair bir ipucu vermektedir. Yukarıda belirttiğim üzere müellifin dellake şeklinde çevirdiği kişi İslam tarihinde Maşita ismiyle

³⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri 65: Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Kültür A.Ş., 2019), hüküm: 1b. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadisicilleri.org>). Aşağıda irdedeceğim hamam defterlerinde, tehdit unsuru sayılan erkek natırlar sıralanırken, kadın natırlar herhangi bir tehdit oluşturmadıklarından ötürü kayda geçirilmemiştir. Şayet kadın hamamında kadın natırın görev aldığı bilinmezse, defterlerdeki bu sessizliği bir sorunsal olarak ele almanın önü kapanacaktır. Öte yandan, hamamların tek seferde yalnızca bir cinsiyete hizmet verdiğini akılda tutmamız gerekir. Öyle ki kadınların kullandığı saatlerde hamamlarda herhangi bir erkek ne yıkanabilir ne de çalışabilirdi.

³⁶ Hayriye Durkaya, "19. Yüzyıl Şairlerinden Erzurumlu İsmail Hakkı ve Mevlid'i," *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(2022): 232. Erzurumlu İsmail Hakkı siyer kitaplarında yer alan bu kıssada dellake kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Aslında kastettiği kişi Firavun'a boyun eğmeyen Maşita Hatun'dur. Mâşita sözcüğünün Memluk kadın hamamlarında saç tarayan müstahdem karşılığı istimal edildiğini biliyoruz. Bkz. Samira Kortantamer, "Memlûklar'da Hamamlar ve Hastaneler," *Temizlik Kitabı*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın (İstanbul: KİTABEVİ, 2009), 173. Her halükârda kıssada natırın/dellakenin görevini yerine getiren bir kadından bahsedilmesi seçtiğimiz örneği anlamlı kılmaktadır.

³⁷ Yusuf Ataseven, "Erzurumlu İsmail Hakkı ve Kitab-ı Gevheriyye'si (İnceleme-metin)," (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019), 12-15.

³⁸ Hayriye Durkaya, "19. Yüzyıl Şairlerinden Erzurumlu İsmail Hakkı ve Mevlid'i," *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(2022): 238-239.

³⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, 23. cilt, çev. İbrahim Tüfekçi vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), .

zikredilir. Maşıta Arapça'da kadın hamamlarında çalışan kadın görevlileri tanımlar.⁴⁰ *Mevlid* müellifinin bu kişiye dellake diyerek dellakenin hamama gelen müşterilerin saçlarını tarayan kişi olduğunu ihsas ettirmesi önemlidir. Böylece hamamda yıkanma ve müşterinin vücudunu ovma vazifelerini gören dellakelerin saç taramakla da uğraştıklarını anlıyoruz.⁴¹ Hayriye Durkaya'nın tanıttığı kitabın bir kıssasını, natır ve dellakelerin görev dağılımları bahsine kaynaklık edeceği için ilk defa yayınlıyoruz:

Siyer kitaplarında Firavun'un kızının dellakesinden bahsedilir. Dellake altından mamul tıraşla sık sık Firavun'un kızının saçını tarardı. Bu dellake, gizliden gizliye Musa'ya iman ederdi. Birgün elinden düşen tıraşını almak üzere yere eğilirken besmele çekti. Kız işitti ve sordu: "kimin adını andın"? Bil ki bu Allah'ın tertemiz ismidir, senin ve babanın Rabbidir o ve alemin yaratıcısıdır. Kız dellakeyi tehdit edercesine "babama söyleyeyim mi" dedi ve dakika fevt etmeden Firavun'a haber verdi. Firavun dellakenin inancını öğrendiği gibi çağırttı. Dellakeye sordu: "Rabbin ben değil miyim"? Dellake "Allah'tır benim Rabbin, biz kuluz o Tanrı'dır. Sana bu mülkü o bahşetmiştir." dedi. Firavun bir anda gazaba geldi, dellakeye önünde secdeye varmasını emretti. "Başını keser, yaşını akıtır, seni yakarım" dedi. Dellake "ölürsem cennete giderim, canım feda olsun bu yolda" cevabını verdi. Firavun, dellakenin kocasını getirtti. Adam da imanını ikrar etti. Firavun hemen bir kazanda su kaynattırdı. Dellake ve kocasının elini ayağını bağladılar. Hatta çocuklarını dahi bulup alıkoydular. Karı koca imanından dönmeyince Firavun adamı kaynar suya bastırdı. Kadın bu zulmün üzerine sırayla çocuklarının da yandığını gördü. En nihayet kundaktaki bebeğini kazana sokmadan önce Firavun son kez "bana iman et, yoksa bu sabiyi de yakarım" dedi. Kadın durakladı ve yalnızca zikren Firavun'a iman edip Musa'ya tabiyetini kalbinde saklamayı düşündü. O esnada bir mucize zuhur etti. Kundaktaki çocuk annesine sabır telkin etti ve kazana atılmasına razı gelmesini istedi. Firavun, ana oğulun sohbetini işitince dellakeyi derhal kazana attırdı. Dellake

⁴⁰ Samira Kortantamer, "Memlûklar'da Hamamlar ve Hastaneler," *Temizlik Kitabı*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın (İstanbul: Kitabevi, 2009), 173.

⁴¹ *Mevlid*'in bu teze katkısı dellakenin sorumluluklarını belirlemekle sınırlı değildir. *Mevlid*'deki dellake kıssası sayesinde, Osmanlı kadın tarihi veya toplumsal tarihinin parçası niteliğini taşıyan konuların sırf resmi belgelere istinat edilerek yazılamayacağı ortaya çıkar. Yalnızca hamamlar hakkında teşkil edilen hamam defterlerinde görmeyi umduğumuz dellake ve natırların varlığına, konusu İslam tarihiyle sınırlı bir edebi metinde rastlıyoruz. Osmanlı kronikleri ve hamam defterleri gibi devlet eli veya talimatıyla üretilmiş metinler, kadınlarla alakalı hadiseleri bazen mahremiyet sınırlarını ihlal etmemek için, bazen de vaka-i âdiyeden hatta değersiz saymaları dolayısıyla yansıtmamaktadır. Bu durum, kadının da dahil olduğu Osmanlı toplumsal hayatını daha fazla öne çıkaran edebi eserleri gözden geçirmeyi zorlu kılmaktadır. Elbette burada ele aldığım *Mevlid*, hamam hakkında bakılması gereken ilk eserler meyanına girmese de, bir kelimelik (dellake) gibi görünen fakat aslında hamamda çalışan Osmanlı kadınının toplumsal konumunu yansıtan katkısıyla, resmi kaynaklarla yetinmemenin lüzumunu ifşa ediyor.

"kızına onca zaman hizmet ettim, bari şimdi söyleyeceğim dileği yerine getir" dedi. Firavun durup dinledi. Dellake "kocam ve çocuklarımın naaşını bir hendeğe defnedin, ayrılmasınlar. Üzerlerine de toprak atın" dedi. Firavun kabul etti. Adam ve çocuklar bir kuyuya defnedilmiş ancak üzerleri toprakla tam kapanmadan önce burada bir cennet bahçesi neşet etmişti. Toprakta yemişler bitti, cevherler çıktı. Cebrail dedi ki: "burası onların kabridir, cennetler onlara uzak değildir".⁴²

Dellakların ve Natırların Sorumlulukları

Yukarıda, dellak ile natırın hem kadın hem erkek hamamında çalışanlara verilen ortak unvanlar olduğunu örneklendirdik. Bu bölümde, söz konusu müstahdemlerin hamam müşterilerine karşı ne gibi sorumluluklar üstlendiklerini irdedeleyeceğiz. Bu noktada imdadımıza romanlar, gazete tefrikaları, halk hikayeleri, şehir tarihleri, kadı sicilleri, kanunnameler, seyahatnameler, nizamnameler, risaleler, vakfiyeler nevinden birincil kaynaklar yetişmektedir. Bunları doğrulayıcı mahiyette ikincil literatürü de dellak ve natırların vazifelerini tanımlama aşamasında kullanacağım. Kaynakları tek tek incelemeden önce mezkûr görevlilerin mesuliyetlerine dair bir çerçeve sunmak gerekebilir. Öncelikle dellakların ve natırların iş dağılımını aktaran kaynakların çokluğuna rağmen, bu insanların görevlerini tastamam tarif etmekte zorlandığımızı ifade edebiliriz. Zira gerek dellaklar gerek natırların erken modern dönemde iş tanımı gibi modern bir kavram kapsamında ele alınması muhtemel değildir. Biz de bu zorluğu, söz konusu hamam görevlilerinin ne yaptıklarına dair cılız verileri, neyi yapmamaları gerektiği hakkında konan kurallar silsilesiyle tamamlayarak aşmaya çalıştık. Yüzyıllar boyunca, hem devletin vaz ettiği kanun ve yasaklar hem de mizahi bir dille toplumun gayri makbul davranışlarını eleştiren eserlerde dellak ile natırın nasıl davranmaması lazım geldiği belirtilmiştir. Burada bu malzeme kullanılarak mevzubahis kişilerin sorumluluklarının daha iyi anlaşılmasının önü açılmaya gayret edilecektir.

Mesleklerin kadim olduğunu vurgulayan, bazı pirlerden el alma menkıbeleri dellaklar için de geçerlidir. Öyle ki Evliya Çelebi dellakların Ubeyd-i Mısırfi'yi pir tanıdıklarını ifade eder.⁴³ Dellaklarla alakalı en ilginç bilgiyi Kanuni devrinde İstanbul'a gelen Fransız seyyah

⁴² Erzurumlu İsmail Hakkı, *Mevlid*, Mevlüt Günler Koleksiyonu. Neşredilmemiş *Mevlid*'in bu babını bizimle paylaşan Mevlüt Günler'e şükranlarımı arz ederim.

⁴³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi I. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 324.

Nicolas de Nicolay vermektedir. De Nicolay, bugün hala bazı hamamlarda yaşatılan bir dellak (bugün tellak) geleneğini aktarmıştır. Seyyah, dellak kelimesini zikretmeden İstanbul hamamlarında çalışan "iri kıyım" hizmetçilerden bahsetmektedir. Seyahatnamesinde, bu hizmetçiler müşterinin sırtına çıkıp çiğneyen, kollarını kemiklerinden ses gelinceye dek çekiştiren ürkütücü insanlar olarak takdim edilir. Yalnız Nicolas de Nicolay bu işlemlerin misafirleri rahatlatma amacıyla yürütüldüğünü aktarmayı da unutmamıştır.⁴⁴ Yine 16. yüzyıl sonunda İstanbul'a gelen Alman seyyah Breüning de Fransız gezgin gibi dellakların hamam müdavimlerinin gevşemelerini sağladığını yazmıştır.⁴⁵ Aslında batılı gezginlerin verdiği bilgiler dellak kelimesinin anlamına muvafık bir görev tanımını sunmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere dellak Arapçada ovmak kökünden gelen bir sözcüktür. Dellakın müşterileri ovarak rahatlatması muhtemelen en başat görevlerinden biriydi. Breüning ve 16. asırda payitahta gelen bir başka seyyah Stephan Gerlach insanların eklemelerini ustaca ovmakla sorumlu bu kişilerin zenciler arasından seçildiğini bildirirler.⁴⁶ Osmanlı kadı nizamnameleri ise dellakların görevlerinin müşterinin bedenini ovmakla sınırlı kalmadığını gösterir. Nizamnameler delaletiyle dellakların müşteriyi yıkadıkları, peştamal getirip kurulanmalarına yardım ettiklerini, onları tıraş ettiklerini söyleyebiliriz.⁴⁷ 18. yüzyıl İstanbul'unda görgü kurallarından uzaklaşanları hakaretimiz ifadelerle eleştiren *Risale-i Garibe*'de, müşterinin sert kese sürerek canını yakan dellaklardan bahsedilir. Böylece dellakların müşteriyi yıkadıklarını anlayabiliyoruz.⁴⁸

Dellak ve natırların sorumlulukları hakkındaki bahsi kapatmadan evvel geniş bir kronolojik düzlemde verileri birleştirmeye gayret edeceğim. Bu bağlamda, farklı yüzyıllarda telif edilmiş kaynaklardan tarihi süreçte söz konusu meslek erbabının ne gibi vazifeler üstlendiklerini takip edeceğim. Buradaki esas amacım farklı dönemlerde natır ve dellakların görev dağılımını kavramak olsa da, aşağıdaki veriler bu mesleklerin aldıkları sorumlulukların

⁴⁴ Nicolas De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğu'nda*, ed. Marie-Christine Gomez-Géraud , Stefanos Yerasimos (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 169.

⁴⁵ Hans Jacob Breüning, *Breüning Seyahatnamesi: Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 140.

⁴⁶ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576 I.Cilt*, ed. Kemal Beydilli, çev. Türki Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 449.

⁴⁷ Mutlu Özgen, "Tellak," *Su Kitabı*, haz. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Kitabevi, 2020), 328.

⁴⁸ *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair: Risâle-i Garibe*, haz. Hayati Develi (İstanbul: Kitabevi, 2001), 40.

bariz değişimler geçirmediğine işaret etmektedir. Osmanlı'da natırlık mesleğinin mesuliyetlerini açıklayabilecek en eski kaynaklardan biri Cacaoğlu Vakfiyesi'dir. Vakfiye 1272 tarihli olup, Anadolu Selçuklu Emîri Cacaoğlu Nureddin'in Kırşehir'i idare ettiği dönemde kaleme alınmıştır.⁴⁹ Belgenin Osmanlı devletinin teşekkülünden hemen hemen çeyrek asır önce üretilmesine rağmen, hamam geleneği Anadolu'da Osmanlılar tarafından yaşatıldığı için natırı bu metinden tanımaya çalışmak isabetlidir. Vesikadan hareketle natırların görevlerini sıralayan Erdoğan Merçil, bu şahısların hamama gelen insanları yıkadığını, elbiseleri temizlediğini ve hamama sabun aldığını nakletmiştir.⁵⁰ Bu itibarla, natırın dellak gibi müşteriyle doğrudan temasa geçtiğini, yalnızca getir götür işlerine bakmadığını fark ediyoruz. 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kahire'ye doğru yolculuğa çıkan İspanyol seyyah Pero Tafur, seyahatinden yaklaşık 80 yıl sonra Osmanlı toprağı haline gelecek bu bölgede kadın hamamlarından bahsederken natırın varlığını da ortaya koymuştur. Seyyah, natır sıfatını kullanmadan, on-on iki yaşındaki zencilerin kadınlara hamamda hizmet verdiğini kaydeder. Tafur, bu çocuk natırların hamam dışında seyyar tıraş işini de yaptıklarını belirtmektedir.⁵¹ Böylece natırların dellaklar gibi berberliği deneyimlediklerini öğreniyoruz. Natırların görevlerini yürütürken neredeyse yanlarından ayırmadıkları hatta onların alameti farikası haline gelmiş eşyaları peştamallardır. Öyle ki Evliya Çelebi, natırların Osmanlı saray düğünleri esnasında düzenlenen esnaf alaylarında "peştamallar üzerine kılıç kuşandıklarını" nakleder.⁵² Peştamal burada tıpkı bir sultanın kılıç kuşanma töreni yahut dinî ayin esnasında kullanılan eşyalar gibi kişinin yolunu, makamını, mesleğindeki konumunu belli eden bir nesnedir. Peştamal ya da futa natırın temizliğinden, dağıtımından mesul oldukları bir örtüydü. Öyle ki kanunameler, nizamnameler, halk hikayeleri ve bu kabil eserlerde natır adeta bir peştamal muhafızdır. Göynük şeriiye sicillerinde münderiç ihtisap kanunnamesinde natırın müşteriye futa tutması;⁵³ 1630-1631 tarihli nizamname ve Vahyî-i Evvelî'nin 16. asırdan kalan mizahi takviminde fuları

⁴⁹ Sadi S. Kucur, "Cacaoğlu Nüreddin," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 15 (İstanbul, 1997), 541.

⁵⁰ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 109-110.

⁵¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi: 9 Mayıs 1437-22 Mayıs 1438* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 127.

⁵² *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 324.

⁵³ *Beş Asırlık Osmanlı Mahkeme Defteri: Göynük Şer'iiye Sicili (H. 908-912/M. 1503-1507)*, haz. Raşit Gündoğdu ve Selman Soydemir (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015), 44.

temizlemesi;⁵⁴ *Bedâyiü'l-Âsar* nam hikaye mecmuasında müşteriye futa getirmesi;⁵⁵ Yavuz, Kanuni, I. Ahmed devirlerinde tedvin edilen kanunnamelerde, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin futalarını ayırması⁵⁶ tembihlenir. Natırların yüksek mevkili veya bolca bahşiş bırakan müşterilere muamelesi faklıydı. Natırlar kibar hanımların koluna girer, icabında onlara kahve ikram ederdi.⁵⁷ 18. asırda Mehmed Haşim'in telif ettiği seyahatnamede, natırların hamam dışında da vazife üstlendikleri geçer. Haşim, natırların Halep'te ebeler ve daye kadınlarla beraber yeni evlenen damada dua etmeye gittiğini bildirir.⁵⁸ Evliya Çelebi, natırların da dellaklar gibi bir pirin yolundan gittiğini yazar. Seyyah-ı âlem, natırların Mansur b. Kasım'ı pir tanıdıklarını belirtir.⁵⁹ Natırların ve dellakelerin görevlerine ışık tutan bazı satırlar da 19. yüzyılda İstanbul'u gezen İngiliz seyyah Charles White'ın kaleminden çıkmıştır. White'ın ustalıkla tasvir ettiği hamam sahneleri, okuyucunun zihninde, kadınların hamamdaki çalışma ve vakit geçirme şeklini canlandırabilecek seviyededir. İngiliz gezgin natır veya dellake kelimelerini kullanmadan kadınlar hamamında nasıl bir işlev gördüklerini daha evvel rastlanılmayan bazı ayrıntılarla kaydeder. White "usta kadın" adıyla andığı natırın veya dellakenin kadınların saç bakımlarıyla yakından ilgilendiklerini belirtir. Seyyah bu insanların işlerini ne kadar liyakatla yürüttüklerine dair hayranlık ifadeleri kullanmaktan kendisini alıkoyamamıştır. O, bu müstahdemleri Paris'in kuaförleriyle kıyaslayarak, natırlık ve dellakeliğin 19. yüzyıl modasını temsil eden bir ülkedeki kadar incelik gerektirdiğini, yani bu insanların sadece el yatkınlığı sayesinde iş yürütmediklerini, iyi eğitildiklerini ima etmektedir.⁶⁰

⁵⁴ Gülhan Benli, "Üsküdar'ın Hamamları, Hamam Mekanları ve Çalışmaları," *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2014), 628; Ramazan Ekinci, "Klasik Türk Edebiyatında Mizahî Takvimler," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 17(2016): 64.

⁵⁵ Cinânî, *Bedâyiü'l-Âsar II: Critical Edition*, haz. Osman Ünlü (Cambridge: Harvard Üniversitesi, 2009), 71.

⁵⁶ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri IV. Cilt/1. Kitap* (İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1992), 329; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri IX. Cilt* (İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1996), 532; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III. Cilt* (İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1991), 115.

⁵⁷ Sermet Muhtar Alus, *Masal Olanlar: Eski İstanbul'da Hayat (1932)*, haz. Mustafa Kirenci- Eren Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023), 25; Ahmet Rasim, *Hamamcı Ülfet* (İstanbul: Arba, 1958), 55; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 154.

⁵⁸ Mehmed Hâşim, *Îmâ-yı Törehât-ı Büldânân: Osmanlı Beldelerinin Töreleri*, haz. Feridun M. Emecen-İlhan Şahin (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 108.

⁵⁹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 324.

⁶⁰ Charles White, *Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks in 1844*, Cilt III (Londra: Henry Colburn, 1846), 307. Üsküdar şerhiye sicilleri arasındaki bir hüküm Charles White'ı teyit eder. Sicilde dellakeliğin sıkı bir terbiyeden geçmeden ifa edilemeyeceğini anladığımız bir hüküm vardır. Buna göre, zenginler halayıklarını tecrübeli bir dellakenin eline teslim ederek yetişmesini isteyebiliyordu. Bkz. *İstanbul*

Payitahtın Defterler Çağı

Bu başlıktan kastım 18. yüzyıl İstanbul'undan asayişini temin maksadıyla düzenlenen hamam defterleriyle başlayan bir dönemdir. Önceki kısımda bu defterlere girmeleri gerektiği halde girememiş kadın dellakeler ve natırların kimliklerini tespit etmiştim. Bu kısımda kadınların niçin defterlerin dışında kaldığını açıklamaya çalışacağım. Bahsettiğimiz defterler 1731, 1732, 1735, 1752, 1766 ve 1793 yıllarına aittir. 1793'te Kasımpaşa'da bulunan hamamlarda vazifeli şahısların isimlerini hâvi defter burada tanıtılacaktır. Diğer defterler arasında da sadece 1766 tarihli defterin tam metni Ahmet Yaşar tarafından yayınlanmış⁶¹, kalan dört defter ise aynı araştırmacı tarafından tanıtılmıştır.⁶² Bu kısımda evvela defterler çağını doğuran siyasi zemini çözümleyeceğim. Akabinde bu tezin yazımından evvel tanıtılmış hamam defterlerine kısaca temas edip 1793 yılına ait defteri etraflıca ele alacağım. En nihayet kadınların niçin defter dışı bırakıldığı sorusunu soracağım. Bu kısmın tarih yazınına birincil katkısı, 18. yüzyılda ilk defa görülen hamam defterleri vesilesiyle bu dönemi defterler çağı bağlamına oturtmaktır. Mamafih bu kısımda hem 1793 yılına ait kefalet defteri incelenmiş, hem de kadınların hiçbir hamam defterinde yer almaması onların devlet nazarında isyan eğilimi taşımamasıyla izah edilmiştir.⁶³

Defterler Çağı Nasıl Başladı?

1730 isyanının baş faillerinden Patrona Halil'in infazının akabinde, devletin takibatından kurtulan ayaklanmacılar İstanbul'a döndü.⁶⁴ Asiler payitahtta hamamları mesken

Kadı Sicilleri 81: Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil (H. 1204-1207 / M. 1790-1793), ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul : Kültür A.Ş., 2019), hüküm: 29a. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

⁶¹ Ahmet Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları," *Vakıflar Dergisi* 53 (2020): 82-99.

⁶² Yaşar, "İstanbul Hamamcıları," 559-561.

⁶³ Bu tezdin evvel Osmanlı kadınlarının defterlerde anılmamasını bir darüssa'ade defteri örneği üzerinden sorgulayan bulunabilen tek eser: Hedda Reindl-Kiel, "Kadının Adı Yok a la Ottomane: Ein Darüssa'ade Defteri Aus der Prinzenzeit Selims II," *Frauen, Bilder und Gelehrte Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich Festschrift Hans Georg Majer = Arts, Women and Scholars Studies in Ottoman Society and Culture: Festschrift für Hans Georg Majer*, haz. Sabine Prätör ve Christoph K. Neuman (İstanbul: Simurg Yayınları, 2002), 125-137.

⁶⁴ Uğur Bayraktar, "Bir Terim Olarak "Arnavut": 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar," *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 1 (2022): 12.

tutmuştu. Patrona Halil'in kanını dava ederek devletten intikam almayı amaçlayan bu kişilerin, 1731'de dersaadette ticari hayatı ayakta tutan çarşı ve dükkanları yağmalamaya başlaması, Bab-ı Ali'yi endişeye gark etti. Sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa'nın (ö. 1743) erken davranarak yağma hareketlerini durdurması reayanın telaşını dindirdi.⁶⁵ Devlet nazarında artık hamamlar temizliğin yerine pisliğin mekanı haline gelmişti.⁶⁶ 1730 isyanı henüz yeterince korku salmışken, ikinci isyan furyasının hamamlarda yaşayan ve önemli bir bölümü Arnavut milletine mensup "şâkileri" Osmanlıları köklü bir önlemler silsilesi inşa etmeye yönlendirmiştir. Devlet, artık hem Arnavutlar hem de hamamları tehdit unsuru sayıyordu. Bu yüzden Arnavutların payitahta rahatça girip çıkması ve hamamların denetimsiz kalması 1730 yılı itibarıyla son derece sakıncalı bulunacaktı. Nitekim 18. yüzyılda Arnavutların bir "öcü" haline geldiğini mühimme defterleri ve atık şikayet defterlerindeki kayıtlardan anlıyoruz.⁶⁷ Bu evrakın aydınlatmasıyla, İstanbul'da ikamet eden Arnavutlar arasında kefil bulamayanların şehirden uzaklaştırıldığını, yağmacıların kovulduğunu, isyana karışıp kaçmayı başaranların yakalanıp cezalandırılmasına karar verildiğini öğreniyoruz. 1731'de hayata geçirilen, merkezi Arnavutlardan arındırma hareketi İstanbul'da Arnavutların nüfus yükseltmesini engelleyemedi. Buna rağmen devlet, hareketi kesintiye uğratmamış, İstanbul'un en ziyade Arnavut ağırlayan hamamlarını kolaçan etmeyi sürdürmüştü. Bahçeler ve bostanlar da hamamlar gibi yoğun gözetlemeden nasibini alıyordu, ancak hamamlar bir işletme olmaları hasebiyle çalışanlarıyla beraber teftişe maruz kalıyordu.⁶⁸

⁶⁵ Abdülkadir Özcan, "İbrahim Paşa, Kabakulak" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 21 (İstanbul, 2000), 328.

⁶⁶ Bu bölümün 2. dipnotunda kaynaklar belirtilmiştir.

⁶⁷ Nihal Metin, "İstanbul'a Göç (1703-1754)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021), 171-2. 18. yüzyılda tebarüz eden olumsuz Arnavut imgesi, Mehmed Emin Tokadî'nin menakıbında da akis bulur. Menkıbeye göre, Bayezid Hamamı'nda dellak olan bir Arnavut Mehmed Emin Tokadî'yi öldürme gayesi gütmektedir. Arnavut dellak, pazarda gözüne kestirdiği Tokadî'yi öldürmek için bıçağını çıkarır, arkasından ona yaklaşır. Tam Tokadî'yi bıçaklayacakken keramet sahibi veli "vurma Arnavut" nidasıyla dellağı durdurmuştu. Lakin Arnavut yine de takibe devam eder ve tekrar velinin canına kast edecekken Tokadî görmediği suikastçiye "elin öyle kalsın" der. Dellakın eli bu dua üzerine havada kalır. Dellak af dileyerek velinin duasını ister. Tokadî onu sorgulayınca, dellak defalarca af dilemiş en nihayet ayaklarına kapanarak Tokadî'nin talebeleri arasına girmişti. Bu menkıbe, Bayezid Hamamı'nda çalışan bir dellakın hikayesine yakından bakabilme imkanının yanı sıra Arnavud dellakların devletin sağlamaya çalıştığı asayişin "düşmanı" olarak algılandığına dair bir ipucu sunar. Mevzubahis menkıbe ve Arnavutlara karşı alınan yukarıda temas ettiğimiz tedbirler, devletin Arnavut yuvası addettiği hamamlarda sıkı bir denetlemeye girişmesinin zemini yansıtır: "Mehmed Emin Tokadî," <https://www.hakimiyet.com/yazi/mehmet-bina/mehmed-emin-tokadi-hazretleri-2-16068/16068/>.

⁶⁸ Selim Karahasanoğlu, "1730 İsyanı," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi 2*, haz. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 141; Saim Yörük, "Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı," *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2 (2023): 289.

Defterlerin Tanıtımı

Devletin İstanbul hamam müstahdemlerinin ensesinde olduğunun kanıtı sayabileceğimiz defterler çağı 1731 yılında başlar. Mezkur çağa bu adı hamam yoklaması verilerinden müteşekkil 1731, 1732, 1735, 1752 ve 1766 tarihli defterlerin varlığı sayesinde verebildim. Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi 1665 numaralı defterinin 32-37. sayfaları arasında İstanbul hamamlarının yoklaması mevcuttur. 12 Temmuz 1731 tarihine ait bu defterde, Suriçi'ndeki 109 hamamın ismi, semti, dirlikli ve dirliksiz dellakları ile natırlarının sayıları, bazı hamamların türleri, kapıkulu ve kapıkulu olmayan hamamcılarının nüfusu ve görevleri yazar. 3 Aralık 1732 tarihli Evkâf-ı Hümâyûn Muhasebeciliği defteri, hamamcılarının ismini de zikretmektedir. 68 sayfalık bu defterde 109 hamamın isim ve mevkileri belirtilir. Bazı hamamların yektâ ve kuşluk olduğu bildirilir. Hamam müstahdemlerinin isimleri, meslekleri (dellak, natır, yanaşmacı, kafesçi), fizikî özellikleri, dinî inançları ve memleketleri ihbar edilir. Hamamcılarının teker teker isimleri, lakapları, fiziki görünüşleri ve yekûnu yazar. Defterin sonunda, hamamcılarının artık bir kefil bulma şartına bağlandıkları ve Arnavutların hamamlara giremeyeceği ilan edilir. Arnavutlar yerine şehri ve zımmî hamamcılar alınacaktır.⁶⁹

24 Nisan 1735 tarihli defterde, hamamların adı, semti, çalışanların fiziksel özellikleri, memleketleri ve Arnavut olup olmadıkları bilgisine rastlanılır. Defterin sonunda, Arnavutların hamamlardan men edildiği kararı tebliğ edilir. 1752 yılına ait hamam defterinde, İstanbul'daki 182 hamamın çalışanlarının milletleri bildirilir. Hamamcılarının ismi ve fiziki hususiyetleri de yine defterde kayıtlıdır. Defterin sonunda ayrıca hamamda çalışmanın kefalet şartına bağlandığına dair karar yer alır.⁷⁰ 24 Ekim 1766 tarihli defterde, hamam çalışanları yerine hamamların gedik sahipleri ve müstecirleri yazılıdır. Defter, bu hamam işletmecileri hakkında sadır olan bir nizamname ile başlar. Defterde hamamların adları, türleri (yekta, çifte ve kuşluk), mevkileri, vâkıfları ve mutasarrıfları ile bu tasarruf sahiplerinin ödeyecekleri kira bedelleri belirtilir.⁷¹

⁶⁹ Yörük, "Patrona Halil," 286-287. Arnavutlardan başka, 18. yüzyılda "mechûlü'l-ahvâl" şeklinde tanımlanan şahısların; 19. yüzyılda ise "serserilerin" hamamlarda çalışmaktan men edildiğine dair bkz. Ahmet Yaşar, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 18 (2020): 413.

⁷⁰ Yaşar, "İstanbul Hamamcıları," 560.

⁷¹ Yaşar, "1766 Tarihli," 82.

7 Ağustos 1793 tarihli defter tanıtacağımız son defterdir.⁷² Mevzubahis vesika derlemesinde hamamlar da zikredilmekle beraber, denetlenen tek mekan hamamlar değildir. Defter Kasımpaşa civarında konumlanmış hamamların yanında bostan, bekar odası ve dükkanların da çalışan yoklamasını içerir. Defterin sonuna, bahsedilen mekanlarda istihdam edilmiş kişilerin kefalete bağlanmasını ve kefilsiz kalan şahısların İstanbul'dan memleketlerine gönderilmesini emreden bir ferman eklenmiştir. Ferman, donanma zabıtlarının Kasımpaşa'da elini kolunu sallayarak dolaşan "erazil ve esafilin" sicillerini dökerek Gümrük Emniyeti Ağa'ya teslim etmelerini tembihler. Bu defterde yine tahkikata uğrayan herkesin erkek olduğunu okuyoruz. Defter, payitahtın hamam defterleri çağında niçin kadınların izine rastlayamadığımızı kısmen açıklamaktadır. Yukarıda belirttiğim üzere bu belge külliyyatı hem hamam hem de diğer toplanma mekanlarının (bekar odası, dükkan ve bostan) gözetlenmesinden edinilen bulguları ihtiva eder. Mezkur mekanlarda kefilsiz çalışan kişiler devlet nezdinde asayiş sorunu teşkil etmektedir. Haliyle Kasımpaşa sınırlarında çalışan herkesin kimliği tespit edilerek ele aldığımız deftere kaydedilmesi beklenir. Ancak defter baştan sona erkeklerin isimleriyle doludur.

Tek bir kadının bile payitahtta asayişini sağlamak amacıyla bu deftere dahil edilmemesi, kadınların Bâb-ı Âlî'yi korkutacak bir tehlike arz etmediğini düşündürmektedir. Defterin iki sayfasında Kasımpaşa'daki sekiz hamam sıralanmaktadır. Bunlar Hamam-ı Kebir, Hamam-ı Sagir, Paşa Hamamı, Hasan Paşa Hamamı, Kulaksız Hamamı, İplikçi Hamamı, Amrudçu Hamamı ve Tepebaşı Hamamı'dır. İstanbul hamamları hakkında mufassal bir eser vücuda getiren Nermi Haskan söz konusu hamamlardan beşini zikrediyor. Yazar, Hamam-ı Sagir, Hasan Paşa ve Amrudçu hamamları haricinde, 1793 tarihli defterin sıraladığı tüm Kasımpaşa hamamlarından bahsetmektedir. Defterde kayıtlı ilk hamam olan Hamam-ı Kebir, 1530'larda inşa edilerek Kasımpaşa Vakfı'na bağlanmıştır. Hamamın banisi II. Bayezid devri kubbealtı vezirlerinden Güzelce Kasım Paşa'dır.⁷³ Defterdeki ikinci hamam Hamam-ı Sagir'dir. Yapının sadece adından haberdarız.⁷⁴ Üçüncü hamamın adı deftere göre Paşa Hamamı'dır. Yüksek ihtimalle Piyale Paşa Hamamı kastedilmiştir. Mezkur bina, Piyale Paşa Camii'yle birlikte

⁷² BOA, NFS. d., 00007. Söz konusu defter Kasımpaşa'da mesleğini ifa eden birçok insanın nüfus defteridir.

⁷³ Haskan, *Hamamlar*, 83.

⁷⁴ Akbatu, "İstanbul Hamamları", 492.

1573'te vücuda getirilmiştir. Banisi Piyale Paşa, I. Süleyman döneminde kaptan-ı derya olmuştur.⁷⁵ Hasan Paşa defterde mestur dördüncü hamamdır. Maalesef hamama ne Nermi Haskan, ne de Şinasi Akbatu değinmiştir. Beşinci hamam, III. Murad devrinde sadrazam olan Sinan Paşa himmetiyle 1579'da yükselmiştir.⁷⁶ Altıncı hamam Dere Mahallesi'nde kâin İplikçi Hamamı'dır. Yakınından geçen İplikçi Deresi sebebiyle bu isimle anılmıştır. Bugün yeri dahi bilinmeyen hamamın, 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edildiği sanılmaktadır.⁷⁷ Yedinci hamam sadece 1766 tarihli defterde ismini okuyabildiğimiz Küçük Piyale'de konumlandırılan Amrudlu Hamamı'dır.⁷⁸ 1793 yılının kefalet defterinde adı zikredilen Kasımpaşa'daki son hamam Tepebaşı Hamamı'dır.

Saydığımız yapılardan Hamam-ı Kebir, Piyale Paşa ve Kulaksız hamamları çifte; İplikçi, Amrudlu ve Tepebaşı hamamları kuşluk hamamıdır.⁷⁹ Yani bu altı hamam farklı vakitlerde hem erkek hem kadınların istifadesine açıktır. Bu itibarla mezkur hamamlarda kadınlara hizmet veren dellake ve natırların çalıştığını anlayabiliriz. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz veçhile kefalet defterinde yalnızca erkekler yazılmıştır. 1793 tarihli bu defterde natır, dellak, kafesçi, kahveci, yanaşmacı, tezgahtar, çırak, külhancı ve çamaşırcı gibi görevlilerin hepsinin erkek olduğunu müşahade ediyoruz. Bu defterde ve tanıttığımız diğer hamam defterlerinde kadınların zikredilmemesinin hangi sebepten ileri geldiğini sonraki alt başlıkta cevaplandıracağız.

Bundan evvel, bu tezde tanıtılan 1793 tarihli kefalet defterinin emsallerinden ne gibi farklılıklar taşıdığına değineceğiz. Öncelikle kefalet defteri, 1731 yılında tanzim edilip kısmen hamamcılara ayrılan muhasebe defteri ile 1732, 1735 ve 1752 tarihli hamam defterlerinden aidiyet bilgileri taşımamak yönünden ayrılır. 1793 tarihli defter, saydığımız dört defterin aksine hangi hamamcının Arnavut olup olmadığından haber vermez. Saniyen kefalet defteri İstanbul'daki tüm hamam müstahdemlerinin hesabını tutmaz. 1731, 1732, 1735, 1752 ve 1766 tarihli defterler, İstanbul'un hemen hemen her hamamı üzerinde yoğunlaşırken; 1793 yılının

⁷⁵ Haskan, *Hamamlar*, 258-9.

⁷⁶ Haskan, *Hamamlar*, 217.

⁷⁷ Haskan, *Hamamlar*, 194-5.

⁷⁸ Yaşar, "İstanbul Hamamcıları," 582.

⁷⁹ Yaşar, "İstanbul Hamamcıları," 581-4.

defteri sırf Kasımpaşa hamamlarının dökümünü ihtiva eder. Öte yandan kefalet defteri, hamamcılarının fiziksel görünümü veya memleketlerini de belirtmez. Bu bakımdan da diğer defterlerden farklıdır.

Defterlerde Niçin Kadınlar Yok?

1766 tarihli defter, gedik sahiplerini ve kiracılarını tastir ettiğinden ötürü, hamam çalışanlarını diğer defterlerde aramak zorunda kalıyoruz. 1731 tarihli defterde, İstanbul hamamlarına dair sayısal verilerin aktarılması ve isimler yerine çalışan mevcudu hakkında malumat verilmesi hasebiyle, 1732, 1735, 1752 ve 1793 yıllarına ait defterlere odaklanıyoruz. Dört defterin ortak yönlerinden biri, İstanbul'da kâin onlarca hamamın müstahdem sicilini döktükleri halde tek bir kadın hamamcıdan bahsetmemeleridir. Mezkûr defterler gerek dellak gerek natır gerek sair hamam çalışanlarının tamamının erkek olduğu izlenimi verir. Saim Yörük bu durumu (1735 defteri özelinde) maddi imkanları elverişsiz kadınların akrabaları tarafından yıkanıp zengin kadınların da cariyelerinden yardım almasına bağlamaktadır.⁸⁰ Yani Yörük natır veya dellakeye her halükarda gerek kalmadığını sezdirir. Halbuki yukarıda adını andığımız dellakeler ve natırlar bu izahı isabetsiz kılar. Zengin kadınların köleleri eliyle temizlendiğini bilsek de⁸¹ daha evvel bahsettiğimiz gibi, Pero Tafur hamamda kadın müşterileri temizleyen kadın çalışanların varlığından bizi haberdar etmektedir. Özetle, defterlerde kadın hamamcılarının izinin bulunamamasını hangi nedenle açıklamamız gerektiğini biraz daha düşünmemiz yerinde olacaktır.

Peşinen ifade etmek lazımsa, kanaatimizce kadınların defterlere girmemesi 1730 isyanıyla irtibatlıdır. Daha evvel hamam defterleri çağının Patrona ve şürekasının öne çıktığı ayaklanmanın tahrikiyle doğduğuna değinmiştik. 1732, 1735, 1752 ve 1793 tarihli defterlerde kadına yer verilmemesi de doğrudan isyanla ilgili olmalıdır. Zannımızca devlet Arnavutlar ve hamamcıları suçlu addedip bu tehdit unsurlarını bertaraf etmek isterken kadınlardan çekinmemiştir. Kadınların muhtemel isyancıları saptamaya yarayan hamam defterlerinin dışında

⁸⁰ Saim Yörük, “XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı,” *Belleten*, 289 (2016): 839. Yörük'ün aynı yüzyılda Galata'daki hamamlar hakkındaki daha geniş bir araştırması için bkz. *Bir Şehrin Tarihini Hamamlar Üzerinden Okumak: XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022).

⁸¹ Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangı (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 21.

kalmasının sebebi, devletin daha evvel bir kadın ayaklanmasını tecrübe etmemesidir⁸². Dolayısıyla hamam defterleri çağında kadınlar ihtimal ki bir isyan ordusu meydana getirecek kabiliyette görülmemiştir.

Kadınların, Osmanlı devletini tedbir almaya sevk eden ilk isyan ordusunu III. Selim'in saltanat yıllarında topladığını biliyoruz. III. Selim, Nizam-ı Cedid ordusunu besleyen İrad-ı Cedid hazinesine mukataaları ve timarları toplamak istiyordu. 10 Ağustos 1801'de Bursa'ya dışarıdan gelecek emtianın vergisi bir misli artırılmıştı. Tüccarın bu karar neticesinde ayağı Bursa'dan kesilmişti. Ticareti baltalayan bu zamma ilaveten, Bursa'da patlak veren çekirge istilası, hububat kıtlığı yaratmıştı. Padişahın Mizan-ı Harir-i Bursa adlı ipek kumaş gümrüğü gelirlerini irad-ı cedid'e aktarmak istemesi, yeni bir gümrük binası inşa edilerek giderlerinin Bursa gümrüğü içinden karşılanması, zaten piyasanın epeyce durgunlaştığı Bursa'da ateşi körüklemişti. 1802 Nisan'ında III. Selim'in kararları halka ilan edilecekken kadınlar isyan bayrağını çekti. 500 civarında kadın çarşıya yürüdü. Devlet Bursa'ya "Kapudan-ı Derya'yı dahi gönderse içeri sokmayacaklarını" söylüyorlardı. Sayıları artarak üç bini bulan Bursalı kadınlar ellerinde balta ve satır gibi kesici aletlerle mahkemeyi basıp III. Selim'in halkın sırtına yük bindiren fermanının okunmasını engellediler. Kadınların Bursa ticaretini ihya amacıyla başlattıkları ayaklanma netice vermişti.⁸³

Sonuç

Netice-i kalam, 1730 isyanı ve peşinden patlak veren ikinci ayaklanmada Arnavutların öne çıkması ve bu kişilerin hamamlarda saklanması Osmanlıları çok yönlü önlemler almaya itmiştir. 1731 itibarıyla, hamamlara ne kadar Arnavut sızdıysa bunu tespit etme amacıyla bazı yoklama defterleri düzenlenmeye başlanmıştır. 1731, 1732, 1735, 1752, 1766 ve 1793 yıllarına ait defterler henüz başka örneğine rastlayamadığımız metinler olmaları hasebiyle, 18. asrın bir hamam defterleri çağı tavsif olunmasına imkan tanırırlar.⁸⁴ İlk (1731) defterin ve 1766 tarihli

⁸² 1731 isyanını tertipleyenler arasında Fatma Sultan'ın bulunduğu bilinmektedir. Fakat bu durum yine de 1731 isyanı ve daha erken tarihli isyanlarda kadınların topluca yer almadıkları gerçeğini değiştirmemektedir. Fatma Sultan'ın 1730 ayaklanmasının ortaya çıkmasındaki etkisine dair bkz. Selim Karahasanoğlu, "1730 İsyanı," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 2, 143.

⁸³ Bursalı kadınların isyanı hakkında arşiv belgelerine dayalı popüler bir araştırma için bkz. Sinan Çuluk, "Tarihimizdeki Büyük Feminist İsyan," *#Tarih Dergi* 34 (2017): 24-32.

⁸⁴ Henüz 18. yüzyıldan öncesine ait bir hamam defterinin ortaya çıkmaması ilk kez 18. yüzyılda hamam defterlerinin üretildiğini öne sürmemize imkan tanımaktadır. Bu sayede 18. yüzyılı hamam defterleri çağı adıyla

defterin diğerlerinden farklı özellikleri mevcuttur. İlki, hamamlarda istihdam edilen şahısların isimleri yerine sayılarına yer verir. Diğer defter ise, hamamları işleten kişilere veya bu mekanların sahiplerine hasredilmiştir. Kalan defterler de bu tezin temelini teşkil eden kadın hamamı çalışanlarıyla alakalı bazı meseleleri ele alma fırsatı sunar. 1732, 1735, 1752 ve 1793 yıllarında tutulan defterlerde, İstanbul'un hem erkeklerinin hem de kadınlarının istifadesine açık (aynı günde veya aynı anda değil) hamamları sıralandığı halde, hiçbir kadın çalışan adına denk gelemiyoruz. Fikrimizce kadın hamamları var olduğu halde kadın hamamcılarının isminin yoklamalarda geçmemesi, kadınların hamamlara sığınan isyancı Arnavut erkekleri gibi tehdit ögesi sayılmamasından ileri gelir. 19. yüzyıl başında Bursa'da cereyan eden kadın ayaklanmasından evvel kadınların el ele vererek büyük çapta bir isyan hareketini hayata geçirebildiklerine denk gelmiyoruz. Bu durum, belki de devlete 1730 isyanı ve öncesinde patlak veren isyanlarda kadınların tehdit unsuru olmadıklarını ve denetlenmesi gereken faaliyetlerde bulunmadıklarını düşündürmüştür. İstanbul hamamlarında kadınların mevcudiyetinden emin olduğumuz halde, bir tanesinin dahi bu mekanların çalışanı olarak görülmeysi kadınların yeterince korkutucu bulunmamasıyla alakalı olmalıdır. Bab-ı Ali, hamamları Arnavutlardan arındırmak üzere giriştiği hamam defteri tutma siyasetinde, kadın hamamcılarını denetimin dışında tutmakla, bize onların varlığından ürkmediğini sezdirmiştir.

anmak söz konusu çağın özel durumunu vurgulamak bakımından önemlidir. Bu durum dolaylı yoldan 1730 isyanının Osmanlı idarecilerini hamamdan sakınmaya ittiğini anlamamızı sağlar. Yani hamamlara dair teftiş yapma ve kayıt tutmanın 18. yüzyılda başladığına hükmetmekle beraber, mevzubahis yüzyılda ilk defa bir isyanın yayılma sebepleri arasında hamamda toplanma ve istihdamın arandığını gözlemliyoruz.

Üçüncü Bölüm

Osmanlı Kadınının Görünmez Eli: Dellakeler ve Natırların Kazançları

Giriş

Arif Bilgin, erken modern dönemde Osmanlı kadınının iktisadi hayata katılımını araştırdığı makalesinde, kendisinden evvel bu alanda kalem oynatan tarihçilerin yazdıklarına istinaden, kadınların geçimini sağladıkları envai çeşit mesleği sıralar. Buna göre, kadınlar; gülsuyu satıcısı, dokumacı, iğne oyacısı, ebe, sütanne, seyyar satıcı, çıkıkçı, temizlikçi, mürebbiye, falcı, rakkase, ağıtçı, esir tüccarı, çiçekçi, kaymakçı, şerbetçi, cerrah, sıbyan mektebi hocası, muganniye, çöpçatan, hamamcı ve natır şeklinde sıralanabilecek geniş bir meslek yelpazesinde, rızkını koalamıştı.¹ Bilgin'in, mekân ve zaman belirterek iktisadi girişimlerde bulunan bu insanların varlığını hatırlatması son derece dikkate değerdir. Zira Osmanlı'da çalışan kadınları aramak, kaynak kıtlığı sebebiyle, araştırmacıları iğneyle kuyu kazmaya itiyor. Oysa dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bir kısım Osmanlı kadını da modern öncesi devirde, maişetini bizzat temin edebiliyordu. Buna rağmen, Osmanlı kadınları erkek müellifler tarafından pek tanıtılmadıkları için Osmanlı iktisadî hayatının arkasında bir "görünmez el" olarak kalmışlardır.² Bu bölümde, mevzubahis el, dellake ve natırların terekeleri okumak suretiyle görünür kılınmaya çalışılacaktır. Önceki bölümde ifade edildiği veçhile, kadın hamamında çalışan dellake ve natırlar kadındı. Bu yüzden, bu bölüm sadece kadınlara mahsus sayılan bu meslekler³ örnek alınarak Osmanlı kadınının iktisadî hayattaki konumunu kısmen görünür hale getirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, sadece kadınlara has en eski mesleklerden birini ifa eden bu insanların terekelerini inceleyerek toplumsal konumlarını kısmen tahlil edeceğim. Elbette bu terekelerin içerdiği mal varlıklarının nasıl biriktiği de sorularımız arasında yer alacaktır. Dolayısıyla dellake ve natırların hizmetlerinin nasıl bir maddi karşılıkla satın alındığı da bu bölümün mevzuları arasındadır.

¹ Evliya Çelebi'den aktaran: Arif Bilgin, "Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını," *Kadim* 3 (2022): 84-91. Meslekleri sıralarken Arif Bilgin'in makalesini esas aldım. Her ne kadar "ağıtçı" ve "çöpçatan" gibi ilginç başlıklara rastlasak da bunları kadınların geçimlerini kısmen veya tamamen sağladıkları iş kolları sayabiliriz.

² Başlığı, dünya tarihinde kadın emeğinin göz ardı edilmesi hakkında yazılan şu eserden ilhamla attım: Katrine Marçal, *Adam Smith'in Yemeğini Pişiren Kimdi?: Ekonomide Kadının Görünmez Eli*, çev. Ali Arda (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018).

³ İsmail E. Erünsal, "Terekelerin İzinde Osmanlı Araştırmaları," *Terekeler Neyi Derler: Miras Kayıtlarının İzinde Osmanlı Araştırmaları*, haz. Kenan Yıldız (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 119.

Çeşme Akarken Testiyi Doldurmak: Kadın Hamamı Çalışanlarının Kazançları

Hamamların varlığını sürdürebilmesi ve müstahdemlerini doyurabilmesi haliyle müşterilerin keselerine bağlıydı. Seyyah Grelot, Osmanlı hamamlarının cüz'i ücretlerle hizmet verdiğini vurgulamıştır. Fransız gezgin, Osmanlıların yıkanmaya Fransızlar gibi para dökmediğini belirtmeden geçmemiştir.⁴ Thevenot, hem hamam parası hem bahşişten haber verir. Fransız seyyahtan, müşterinin giyindikten sonra iki akçe hamam ücreti ödediğini, aynı miktarda bahşişin de yıkayıcıya (dellak/dellake) bırakıldığını öğreniyoruz. Ayrıca Thevenot Grelot'yu doğrulayan ayrıntılar da sunmaktadır. Öyle ki hamamda Avrupalılar Osmanlılardan daha fazla ücret ödüyordu.⁵ 18. asırda Osmanlı hamamlarının fiyat tarifesini hakkında önemli ipuçları sunan bir eser de İngiliz yazar Aron Hill'e aittir.⁶ Hill, uygun bir bedel karşılığında umumi hamamlarda gayet hoş bir muamele görülebileceğini belirtir. Yazar, Müslümanların hamamlara bıraktığı gelir sayesinde bu mekanlarda hizmet almanın çok ucuz olduğuna işaret eder. Buradan hareketle, Osmanlıların hamamları sık kullanmaları sayesinde bu binaların yıllara meydan okuyabildiği öne sürülebilir. Anlaşılan Osmanlı hamamcıları sürümden kazanıyordu.

Seyyahlardan başka, hamamdaki ücretlere dair veri toplamamıza fırsat tanıyan bir kaynak türü de, ilk bölümde tanıtılan hammamiyyelerdir. Divan şairleri, seyyahlardan farklı olarak gördükleri veya dinledikleri bir ortamı söz sanatlarıyla dolu bir anlatımla aktarmışlardır. Mesela, Fuzuli, Ayıntablı Hafız, Savtî, Nebzî ve Yenişehirli Belîğ hamamdan çıkarken nakit yerine can vermekten veya canlarını çıkaran meblağlardan söz ederler. Bu şairler, her ne kadar erkek hamamını tasvir etse de Osmanlı kanunlarında erkek-kadın hamamı kaidelerinin birbirinden pek farklı olmaması hasebiyle bize fikir verebilirler.⁷ Hamamın ayakta

⁴ Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen (İstanbul: Pera Yayıncılık, 1998), 190.

⁵ Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 67.

⁶ Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire in All Its Branches: With the Government, and Policy, Religion, Customs, and Way of Living of the Turks in General* (Londra: John Mayo, 1709), 50.

⁷ Yunus Kaplan, *Klasik Türk Edebiyatında Hammamiyyeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 94. Yunus Kaplan'ın kitabında yer almayan Emir Mustafa'nın hammamiyyesinde de, hamamcıların bahşişle geçindiği belirtilir: Emir Mustafa, *Her Yanı ve Her Şeyiyle 18. Yüzyıl İstanbul'u: İnsan ve Toplum Hayatı, Varlıklar ve Nesneler*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 242.

kalabilmesini sağlayan yıkanma parasına ilaveten, bahşiş de hamam müstahdemine geçim kapısı aralardı.⁸ Tırsî ve Fasihî dellakların -dolayısıyla dellake ve natırların- bahşiş aldığına dair kayıt bırakmıştır.⁹ Müşterilerin hamamda kalem kalem neye para ödediklerine dair rastlayabildiğim son kaynak Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in hatıratıdır. *Geçtiğim Günlerden* adlı anı kitabında Yücel çocukken annesiyle beraber gittiği kadın hamamı hakkında aklında kalan sahneleri betimlemiştir. Yücel bu sahneler içinde hamamdan ayrılmadan evvel tâbi oldukları hesap tarifesini de aktarmıştır. Buna göre, kadınlar; suya, kurnaya, ana kadına, natıra ve ustaya ayrı ayrı ücret ödüyorlardı.¹⁰ Her ne kadar bu bilgiler 20. yüzyılın başındaki tarifeyi yansıtsa da, erken modern dönemde hamam tarifesini oluşturan kalemlerin pek farklı olmadığını düşünebiliriz.

Kadın Hamamcılarının Terekelerinin Değerlendirmesi

Bu bölümde, İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi sicillerinde 18. yüzyıla tarihlenen altı kadın hamam çalışanının terekelerini irdedeleyeceğiz. Terekelerden beşi dellake biri ise natıra aittir. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi kayıtları arasında yer alan terekelere ilk kez İsmail Erünsal işaret etmiştir.¹¹ Söz konusu terekelerin çeviri-yazımı bu tezde yayınlanacaktır. Gökçen Albayrak da yine Erünsal'ın dikkat çektiği kadın hamamı sahibelerinin ve işletmecilerinin terekeleri hakkında bir makale kaleme almıştır.¹² Burada Gökçen Albayrak gibi hamamları işleten kadınlar üzerinde durulmayacaktır. Bunun yerine 18. yüzyılda kadın hamamlarında

⁸ Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18.Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları" *Cihannüma* 2 (2021): 64; 1702'de Süleymaniye Dârüşşifâsı'nda dellakın 20 akçe yevmiye aldığına dair bkz. Ayşenur Karademir, "Vazife Yoklama Defterine Göre Süleymaniye Vakfı Çalışanları: Ücretler, Görevler, Unvanlar" *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 2(2022): 316-339.

⁹ *Hammamiyyeler*, 95.

¹⁰ Hasan Âli Yücel, *Geçtiğim Günlerden* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024),121. Grelot da kadınlar hamamına giremediği için çocukken anneleriyle oraya giden yetişkinleri dinlemiştir: Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, 191.

¹¹ Erünsal yazdığı kitap bölümünde 15 dellake ve natır terekесinin künyesini verir. Fakat künyelerden biri (ismi belirsiz bir dellake hatunun terekesi) mükerreren, sekizi de yanlış yazıldığı için ancak 6 terekeyi okuyabildik. Dellake Rukiye Hatun, Dellake Âişe Hatun, Dellake Âmine Hatun bt. Abdullah (bu isim de isimsiz dellake gibi iki kez yazılmış), Dellake Çolak Âişe bt. İvaz, Dellake Âişe Hatun bt. Abdullah, Zenciye Dellake Âişe bt. Abdullah, Dellake (ismi yok) Hatun ve Natıra Fâtıma Hatun bt. Mustafa'nın terekesi Erünsal'ın işaret ettiği sicil sayfalarında yer almamaktadır. Okuduğum altı terekeden Dellake Hadice Hatun'un terekesi de Erünsal tarafından sadece "dellake hatun" künyesiyle verilmiştir : Erünsal, "Terekelerin İzinde Osmanlı Araştırmaları," 115.

¹² Gökçen Coşkun Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18.Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları" *Cihannüma* 2 (2021): 55-100.

alışan altı kişinin mal varlığına odaklanacağım. Terekelerde adı geçen hamam alışanları; Safa Hamamı Natırı Âişe Hatun, Dellake Hanife Hatun, Dellake Hadice Hatun, Dellake Feyza Usta Hatun, Dellake Fatıma Hatun ve ismi zikredilmemiş bir dellake hatundur. Mezkur kadınların toplumsal konumları, kimlikleri, aile ve vâris bilgileri, hizmet sundukları hamamlar, terekelerin hacmi ve içerdikleri kalemler odak noktamızı teşkil edecektir.

Ele aldığımız altı kadın hamamı çalışanının kimlikleriyle ilgili ilk göze çarpan husus dini inançlarıdır. Terekelerin ortaya koyduğu veçhile, altı kadın hamamcının tamamı Müslüman babaların çocuklarıdır. Terekelerde, vefat eden insanların ikamet ettikleri semt veya mahalleyi de bulmak mümkündür. Nitekim burada mevzubahis edilen altı kadın hamamcının oturduğu semtlere terekelerinin baş kısmında rastlıyoruz. İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi sicillerindeki altı kadın hamamcından Safa Hamamı Natırı Âişe Hatun'un Taşkasap'ta, Dellake Hanife Hatun'un şeyh Ebu'l-Vefa mahallesinde, Dellake Fatıma Hatun'un çerağ Hasan mahallesinde, Dellake Hadice Hatun'un Kapudan Sinan Paşa mahallesinde, Dellake Feyza Usta Hatun'un Molla Hüsrev mahallesinde, ismi terekede bildirilmeyen dellake hatunun ise Üskübî mahallesinde oturduğunu görüyoruz.

Terekelerine baktığımız kadınların tamamı hatun unvanıyla anılır. Çoğu kadına verilen hatun unvanı tereke sahibi kadın hamamcıların asker veya ulema sınıfına bağlı ailelerden gelmediklerini kanıtlamaktadır.¹³ Dellake Hanife, Dellake Fatıma ibnet-i Hasan, isimsiz dellake ve Dellake Feyza Usta hatunların artlarında bir varis bırakmadan vefat ettiklerinden dolayısıyla mallarının beytülmale intikal ettiğinden haberdar oluyoruz. Diğerlerinin ise mallarına sahip çıkan mirasçıları vardır. Mesela Natır Aişe Hatun'un amcazadesi, Dellake Hadice Hatun'un ise kız kardeşleri Safiye ve Zeyneb akrabalarının servetlerine sahip olmuşlardır.

Natır Aişe Hatun dışında hiçbir kadının faaliyette bulunduğu hamamın, terekelerde belirtilmemesi ilginçtir. Terekesi 1774'te hazırlanan Âişe Hatun'un ekmek kapısı olan Safa Hamamı, belgenin tarihine en yakın tarihe denk düşen 1766 yılına ait hamam defterine göre bir kuşluk hamamıdır. Yani hamam günün bir yarısında erkeklere kalan kısmında da kadınlara ayrılıyordu. Taşkasap'a bağlı avuş Mescidi mahallesinde kâin bu hamam Mehmed Kethüda

¹³ Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler ," 70.

Vakfı'na bağlı olup Hacı Salih Ağa tarafından işletilmektedir.¹⁴ Hamamın 1896'da eski bir temel üzerine yeniden inşa edildiği belirtilse de ilk kez kim tarafından yaptırıldığı bilinmiyor.¹⁵

Kullandığımız natır ve dellake terekeleri bu şahısların maddî durumları hakkında sınırlı da olsa bazı yorumlar üretmeye fırsat sunuyor. 18. yüzyıl İstanbul'unda kadınların gelir düzeyleri üzerine bazı mülahazalar ortaya koyan Fariba Zarinebaf ise, kadınların fakirlikten orta halliliğe terfisini kişisel eşya ve mücevher sahibi olma koşuluna bağlar. Yani kadın kendine ait bir eşya veya mücevheratla karşımıza çıkıyorsa onun orta halli bir Osmanlı kadını olduğuna hükmedebiliriz.¹⁶ Fatih Bozkurt, terekelere bakarak 18. yüzyılda Osmanlıların zenginlik ve orta halliliğini ölçmeye çalışmış, bu noktada terekedeki varlığın maddi değerini kıstas almıştır. Bu itibarla, 420-1000 kuruşluk terekelerin orta halli insanlara, söz konusu aralığın üzerinde bir maddi değer taşıyan terekelerin ise zengin insanlara ait olduğunu söylemiştir.¹⁷ Lakin bu bölümde inceleyeceğimiz altı kadın hamamcı terekesi bazı yanıltıcı değerler taşımaktadır. Şöyle ki Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'ne yansıyan terekelerin en yükseği 60.967, en düşüğü ise 1.320 akçelik meblağı bulmaktadır. Fark edilebileceği üzere aynı mesleği ifa eden iki kadının tereke değerleri birbirinden epeyce uzaktır. Bu durum, dellake ve natırların terekelerine bakılarak sağlıklı bir ortalamaya varılamayacağını, dolayısıyla Fatih Bozkurt'un kıstasıyla hareket ederek servet ölçmenin zorlaştığını ortaya koymaktadır. Dellake ve natırların sabit bir maaş almadan müşterilerin bıraktığı bahşişlerle geçindiğini hesaba katarsak, bunların terekelerindeki maddi değerlerle servetlerini ölçmenin sakıncasını fark ederiz. Hatta burada yayınladığımız terekelerin en genişine sahip Natır Aişe Hatun'un bıraktığı mal varlığının, bazı hamam sahibelerinden bile yüksek olması zenginliği ölçmekte terekenin yetersizliğini ortaya koymaktadır.¹⁸ Kadınlar hamamında çalışarak bahşişle geçinen bir natırın hamamı işletenden

¹⁴ Ahmet Yaşar, "1766 Tarihli Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları," *Vakıflar Dergisi* 53 (2020): 89.

¹⁵ M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995), 261.

¹⁶ Fariba Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century Istanbul." *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, haz. Jutta Gisela Sperling - Shona Kelly Wray (New York: Routledge, 2009): 228.

¹⁷ Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler," 74.

¹⁸ Ağa Hamamı işletmecisi Şerife Habibe Hatun'un 1760 tarihli terekesinin maddi değeri (26.625 akçe) Natır Aişe Hatun'un terekesinin maddi değerinin altında kalmıştır: Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler," 83.

daha büyük bir servet elde etmesi, natırın eşi veya ailesinden ona ciddi bir birikimin kaldığı izlenimini uyandırmaktadır.

Osmanlı kadınlarının terekelerinin kocadan veya aileden kalma mal ya da nakdi yansıtabilme ihtimaline binaen, kişisel servete ıstık tutma imkanının kısıtlılığından bahsetmiştik. Bu tezde tetkik olunan altı tereke de aralarındaki yüksek mal varlığı farkı dolayısıyla bu kısıtlılıktan pek kurtulamamıştır. Bununla beraber, terekelerin içindeki bazı girdilerin değerleri arasındaki değışkenlik, dellake ve natırların "zengin" yahut "fakir" şeklinde sınıflandırılmasının önünü açabilmektedir. Kastedilen girdiler, kadınların kişisel kullanımına özgü nitelikteki entari (anterî), peştamal ve gömlektir. Örnekleme oluşturan iç girdiden peştamalı, dellake Fatıma Hatun'un terekesinde geçmemesi dikkat çekmektedir. Peştamal altı terekenin birinde, diğeri iki girdi ise tüm terekelerde mevcuttur. Mevzubahis girdilerin en yoğun olduğı tereke dellake Feyza Usta'nın terekesidir. Feyza Hatun 11 entari, 4 peştamal ve 9 gömlekle en fazla kişisel eşyanın -üç girdi esas alındığında- sahibidir. Hem bu adet üstünlüğü hem de 690 akçelik çiçekli entarisi Feyza Hatun'u beş dellakenin en zengini kılacaktır ipuçlarıdır.

Dellake Feyza'nın terekesi kadar peştamal, entari ve gömlek içermese de Natır Aişe Hatun'un terekesi üç girdinin kıymeti yönünden kendisini zengin ilan etmenin yolunu açmaktadır. Aişe Hatun 660 akçe değer biçilen helalî gömleğe bakılırsa üç girdiden birine en yüksek meblağı harcayabilme gücünü elinde bulundurmaktadır. İlâveten o Feyza Hatun'un diğeri dellakelere üstünlük sağladığı 690 akçelik entari maddesine mukabil 1116 akçelik çitarî entarisi sayesinde zengin kadın hamamcılar arasına girmeye hak kazanır. Bu noktada, Aişe Hatun'un 1116 akçelik entarisine rağmen, Feyza Hatun'un 690 akçelik entari sayesinde en zengin dellake sayılmasının akla yatkınlığından bahsedilmesi belki yadırganabilir. Buna karşın, Aişe Hatun'un dellake değil natır olması unutulmamalı, Feyza Hatun en zengin olma adayırken Aişe Hatun'un tüm kadınlar içinde -bir madde özelinde- en yüksek alım gücüne sahip olduğı hatıra getirilmelidir. Özetle, Feyza Hatun madde adedi ve ikinci en yüksek değerli entarisiyle; Aişe Hatun da diğeri kadın hamamcılardan daha pahalı entari ve gömlek alabilmesiyle altı tereke sahibi içinde zengin sayılabilirler. Aişe ve Feyza hatunların dışındaki dört kadının kendi aralarında orta halli ve fakir şeklinde nitelendirilebileceğine dair bazı emareler göze çarpmaktadır. Terekesinde ismi anılmayan dellakenin 450 akçelik peştamalı ve Hadice Hatun'un 360 akçelik gömleği bu iki kadını Fatıma ve Hanife hatunlardan daha zengin, bir başka deyişle orta halli yapmaktadır. Hanife Hatun ve Fatıma Hatun'un girdilerin kıymet toplamı bakımından en yoksul tereke sahibi ilan edilmelerinde bir beis yoktur. Bununla birlikte, iki kadının tereke girdilerinin değeri

yoksulluk derecelerinin aynı olmadığını sezdirmektedir. Örneğin Fatıma Hatun'un peştamaldan yoksun terekesi ve üç haneli bir değere ulaşamayan gömleğine rağmen Hanife Hatun'un hem Fatıma Hatun'un iki katı kadar gömlek ve entari satın alması hem de gömleğinin fiyatının Fatıma Hatun'unkine üstün gelmesi işaretler arasındadır. Buradan hareketle, Fatıma Hatun altı tereke sahibinin en yoksulu konumuna yerleşebilir.

Safa Hamamı Natırı Aişe Hatun ibnet-i Receb'in malının üçte biri (bir sülüs) muhtelif varislerine, üçte ikisi (sülüsan) Rumeli'de yaşayan amcazadelerine kalmıştır.¹⁹ Terekesini yazdıran ve mal bölüşümünü sağlayan Hammamî Mustafa Ağa bin Mehmed'dir. Hammamî sıfatından da çıkarılabileceği üzere Mustafa Ağa bir hamam sahibi yahut işletmecisidir. Âişe Hatun'un kocası veya akrabası olma ihtimaline, bu durumun belgede ayrıca belirtilmemesi sebebiyle pek sıcak bakmıyorum. Muhtemelen Mustafa Ağa, Safa Hamamı'nın mâliki veya işletmecisidir. Aişe hatun incelediğimiz terekeler arasında mushaf barındıran tek terekeyi bize bırakmıştır. İsmail Erünsal, taradığı 9100 kadın terekesinde 1127 mushaf-ı şerif bulunduğunu söyler. Zenginlerin yoksullara mushaf dağıtma alışkanlığı sayesinde Osmanlı kadınlarının muhallelfatında çoğu fukaranın mushaf sahibi olduğu görülür.²⁰ Ancak Aişe Hatun Erünsal'ın sıklıkla denk geldiği fukara ve orta halli kadınların fazla mushaf edinme keyfiyetinin bir istisnasıdır. Zira Aişe Hatun bu bölümde değinilen kadın hamamı terekelerinin en genişine sahiptir. Erünsal, mushafların maddi değeri ile terekelerin büyüklüğü arasındaki oranın, kişilerin servetleri hakkında yorum serdedebilmeye de kısmen izin verdiğini belirtir.²¹ Aişe Hatun'un 60.967 akçelik servetinin 1000 akçesini Kur'an-ı Kerim'in teşkil etmesi, natırın ne zengin ne de fakir olduğu yönünde bir kanaati hasıl eder.

Aişe Hatun tahminimce orta halli bir kadındı. Natır, terekesinin hacmine nispetle ortalama değerde bir mushafı alabilmesiyle darlık içinde ölmediğini sezmemizi sağlar.²² Mamafih natırın bazı kişisel eşyaları da maddi durumunu yansıtmaktadır. Fariba Zarinebaf'ın, orta halli kadınların kişisel eşya ve mücevher alabildiğini yazdığını ifade etmiştik. Nitekim Aişe

¹⁹ Zehra Özdener, "İstanbul 1183 - 1184 Tarihli 336 No'lu Askeri Kassam Defteri" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996), 5.

²⁰ Erünsal, "Terekelerin İzinde Osmanlı Araştırmaları," 104-105.

²¹ Erünsal, "Terekelerin İzinde Osmanlı Araştırmaları," 106.

²² Erünsal 60-260 akçelik mushafların ortalama değerinde, 6.000-24.000 akçelik mushafların ise yüksek değerinde olduğunu belirtir. Bkz. Erünsal, "Terekelerin İzinde Osmanlı Araştırmaları," 106.

Hatun'un terekesinde kayda değer bir yekun tutan altın kuşak ve altın bilezik bu kanıyı doğrular niteliktedir. Natırın arkasında bıraktığı sırmalı altın kuşak ve bileziğin yaklaşık 21 bin akçeye tekabül ettiğini biliyoruz. Bu rakam 61 bin akçelik terekenin üçte birinden fazladır. Aişe Hatun neredeyse ev ve giyim eşyasının bedeli kadar bir bedeli kendisine ayırarak mücevher sahibi olmuştur. Ayrıca terekede yazılı 6.000 akçe değerindeki kadife sincap kürkü ve 1.920 akçelik sim saat Aişe Hatun'un kendine yaptığı yatırımın oranını artırarak kendisinin refah düzeyini azımsayamayacağımızı ortaya koyar.

Natırın refah düzeyine, yukarıda dile getirdiğim üzere kocası veya ebeveyninin de katkısı olmalıdır. Zira terekesinin sonunda herhangi bir mehir kalemi bulunmamasından, kocasının kendisinden evvel vefat ettiğini veya kadının hiç evlenmeyip ebeveyninden menkul bir malla yaşadığını öğreniyoruz. Öte yandan kadınların defin masraflarını kocaları yahut aileleri üstlendiği halde²³ Aişe Hatun'un terekesinde yekuna oranla %10'u aşan (7000) bir techiz ve tekfin girdisi bulunması natırın kocasından sonra vefat ettiğini kanıtlar. Terekenin özel masraflara ayrılan bölümü de bazı ufak çıkarımlara müsaade eder. Burada sunulan deyn (borç) girdisinin miktarı ve belgenin herhangi bir nakit kalemi içermemesi ilginçtir. Öncelikle natırın bağ-bahçe masrafı ve borcuna ayrılan meblağın terekenin toplam varlığına oranla son derece küçük bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Bağ ve bahçe masrafıyla birlikte aktarıldığı halde, 618 akçelik bu girdi yekunun yaklaşık %10'una tekabül eder. Bu itibarla, natırın pek de nakde sıkışmadığı belirginleşir. Mamafih terekede nakde dair bir iz yer almaması, daha önce de belirttiğim gibi, Aişe Hatun'un ne zengin ne de fakir sınıfına dahil edilebileceğinin alametidir.

Elimizdeki altı kadın hamamcı terekesinden birinin natır, kalan beşinin dellakelere ait olduğunu belirtmiştik. Aişe Hatun dışındaki tüm tereke sahipleri dellakedir. Bunlardan Şeyh Ebü'l-Vefâ mahallesine sakini Dellake Hanife Hatun ibnet-i Abdullah'ın herhangi bir varisi ortaya çıkmadığı için tüm mal ve parası beytülmale intikal etmiştir. Devlete kalan bu terekenin sayım, yazım ve satışıyla Şeyh Ebü'l-Vefâ Vakfı mütevellisininden Çavuşzâde Ahmed Şemseddin Efendi ibn-i el-Hac Feyzullah'ın yetki verdiği Abdullah ibn-i Mehmed Efendi sorumludur. Hanife Hatun'un nerede çalıştığını terekesinden öğrenemesek de, oturduğu mahallede (Vefa) bulunan vakfın mütevellisinin, kendisinin terekesiyle ilgilenmesinden, bu vakfa bağlı bir hamamda çalıştığını çıkarabiliyoruz. Nitekim 1766 yılında tutulan hamam defterinde Şeyh Ebü'l-Vefâ mahallesine yakın iki hamam göze çarpıyor: Vefa Hamamı ve Pertev Paşa Hamamı. Vefa

²³ Albayrak, "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler," 84

Hamamı, 1766 defterinde Hanife Hatun'un terekesiyle ilgili işlemleri üstlenen Çavuşzade Ahmed Şemseddin'in mütevellisi olduğu Şeyh Ebü'l-Vefâ vakfına bağlı görünmektedir.²⁴ Dellakenin 1769 yılına ait terekesine en yakın tarihli hamam defterinin 1766 tarihli olması münasebetiyle buradaki veriden yola çıkarak Hanife Hatun'un Vefa Hamamı'nda dellakelik ettiğini savunabiliriz. Bu hamam, Şeyh Vefa Camii'nin Fatih devrindeki inşası sırasında yaptırılmıştır.²⁵ Yine 1766 defterine göre Vefa Hamamı Aişe Hatun'un natırlık yaptığı Safa Hamamı gibi kuşluk hamamıdır, hem erkek hem de kadınlar ayrı vakitlerde buradan yararlanabilir.

Vefa Hamamı Rumeli kadılarından Osman Efendi'nin tasarrufunda olup Ahmed Ağa marifetiyle işletilmektedir. Hanife Hatun'un terekesi incelediğim en küçük terekedir. Mal varlığına delalet eden 49 girdiye rağmen Hanife Hatun'un masraflar düştüğünde 2833 akçe gibi düşük bir maddi varlığa sahip olduğunu gözlemliyoruz. Bu durum kendisini elimizdeki tereke sahibelerinin en yoksulu kılar. Hanife Hatun'un terekesi, 6925 akçelik nakit ve mal varlığıyla altı kadın hamamcı terekesi içinde dördüncü sırayı işgal eder. Buradaki masraf kalemlerinden biri terekenin hacmini epey daraltır. Bu kalem, ıskat-ı salavat kalemidir ve 2337 akçeye tekabül eder. Hanife Hatun, namaz borçlarının kefareti sayılması niyetiyle terekesinin hemen hemen üçte birini ayırmıştır. Natır Aişe Hatun'un muhallefatında rastlanılan ve hayra geçmesi dileğiyle dağıtılan mushaf gibi Hanife Hatun'un terekesinde yer alan ıskat da kişinin kendisine yaptığı manevi bir yatırım sayılabilir.

İstanbul'un Çerağ Hasan mahallesinde meskun Dellake Fatıma Hatun ibnet-i Hasan'ın terekesi Dellake Hanife Hatun'un vefatından sonra olduğu gibi hiçbir mirasçı tarafından sahiplenilmeyince devlet hazinesine aktarılmıştır. Fatıma Hatun'un terekesinde hiçbir hamam adı yer almadığı gibi, ondan arta kalan malları kayıt altına alan kişinin -Hanife Hatun'dan farklı olarak- herhangi bir beytülmal emini olması kadının nerede çalıştığını saptamamızı zorlaştırıyor. Dellakenin terekesinin sayım ve yazımından es-Seyyid İsmail Ağa ibn-i Mehmed mesuldür. Fatıma Hatun'un terekesi, ihtiva ettiği 13 mal girdisiyle ele aldığımız en cılız belgedir. Terekeyi teşkil eden kalemlerin azlığı kadar terekenin değerinin de gayet düşük bir meblağa karşılık gelmesi dellakeyi odaklandığımız en fakir kadın hamamcı yapıyor. Keza kalemler arasında hiçbir kıymetli eşya yahut mücevhere tesadüf edilememesi, Fatıma Hatun'un

²⁴ Yaşar, "İstanbul Vakıf Hamamları," 86

²⁵ Haskan, *İstanbul Hamamları*, 286.

kıt kanaat geçindiğine kanıt kabilinden öne sürülebilir. Ancak burada üzerinde durmamız gereken bir masraf kalemi söz konusudur.

Dellake Fatıma'nın terekesinin 1.320 akçelik mal varlığı kısmının neredeyse üçte birine denk gelen 441 akçelik masraf girdilerinden biri, kendisine hastayken bakan bir kadına bıraktığı hizmet ücretidir. 147 akçe değerindeki ücret bize, dellakenin vefatından evvel bakıma muhtaç kalacak bir hastalıkla boğuştuğunu gösterir. Buradan hareketle, her ne kadar dellakenin çalışırken yatağa düşüp düşmediğini kestiremesek de, kendisinin bir müddet kendi geçimini sağlayamayacak durumda bulunduğunu söyleyebiliriz. Süresini bilemediğimiz bir aralıkta acziyet halinde kalan Fatıma Hatun'un terekesinde herhangi bir nakde rastlamamamız da, onun epey müşkül durumda yaşamını sürdürme derdinde olduğunu akla getiriyor.

Dellake Hadice Hatun ibnet-i Mehmed İstanbul'un Kapudan Sinan Paşa mahallesinde otururken vefat edince malları üç kız kardeş arasında paylaştırılmıştır. Lakin Safiye ve Zeyneb dellakenin mirasından faydalandığı halde bir süredir kayıp olan Hafize ortaya çıkmadığı için mirastan pay alamamıştır. Terekenin tüm varislere taksimi işini vasî İsmail Çelebi ibn-i el-Hac Hasan deruhte etmiştir. Hadice Hatun'un terekesi mal varlığı bakımından üçüncü en yüksek değerde olup 48 girdi içerir. Dellakenin 48 girdiye ulaşan mal varlığı içinde üç veri fevkalade ilgi çeker. Bunlar, 14 bin akçelik altın bilezik, 7.350 akçelik altın kuşak, ve 2.440 akçelik sincap kürküdür. Bu üç kalem, 33.411 akçelik terekenin hemen hemen dörtte üçüne karşılık gelir. Bu eşyanın hem mücevher hem de kürk gibi şahsi kullanıma mahsus ürünler olması, Dellake Hadice Hatun'u diğer beş kadın hamamcıya kıyasla zengin sınıfına yerleştirir. Tereke, içinde nakit barındırmasa da muhtelif ve kıymetli eşya bütünü dellakeyi varlıklı bir kadın haline getirmektedir.

Dellake Hadice Hatun'un terekesi, diğer kadın hamamcılarının terekelerinden farklı olarak bir mehir girdisi içeriyor. Terekenin masraf kısmında 3.600 akçeye tekabül eden mehr-i müeccel kalemi Hadice Hatun'un evliyken vefat ettiğini ispatlar. Zira mehr-i müeccel zevcenin vefatı halinde verilir. Hadice Hatun'un Aişe Hatun gibi hemen dikkat çeken bir miras bırakmasıyla bu durumu irtibatlandırabiliriz. Hadice Hatun Aişe Hatun gibi bir hamam çalışanının bahşişle biriktirmesi güç bir mal varlığına ulaşmıştır. Bu birikimin müşterek olduğunu düşünmemek için hiçbir sebep yok. Dellake vefat ettiğinde evli olduğuna göre ömrünce erişebildiği birikim muhtemelen eşinin katkısıyla büyümüştü. Natır ve dellakelerin düzenli maaşlar yerine

müşterilerin "mürüvveten" onlara verdikleri cüz'i bahşişlerle geçinmelerine rağmen²⁶ Hadice Hatun'un terekesinde pahalı mücevherler ve kürklere rastlayabiliyoruz. Bu vaziyet de akla aileden veya kocadan zengin olma ihtimalini getiriyor. Terekede mehir kaleminin yekunun yaklaşık %10'una denk gelmesi de kocadan zengin olma çıkarımımızı destekliyor. Öyle ki 3600 akçelik mehir Hadice Hatun'un maddi durumunun iyi olduğunun belirtileri arasında saydığımız sincap kürkün 1,5 katı değerindedir.

İstanbul'un Üskübi mahallesinde oturan ve ismini bilmediğimiz bir dellakenin terekesine ulaşabildik. Hatunun baba adı Abdullah olarak zapta geçmiştir. İsmi tespit etme imkanı bulamadığımız dellakenin terekesindeki namaz ıskatı girdisinden kendisinin Müslüman olduğunu anlıyoruz. Dellakenin malını tevarüs edecek bir varis çıkmamıştır. Terekesi, beytülmal eminine vekalet eden es-Seyyid Hüseyin bin es-Seyyid Mehmed tarafından yazdırılmıştır. Mezkur dellake düşük gelirli kadın hamamcılar arasında yer aldığı için, terekesinde yüksek değerli bir girdiye tesadüf edemiyoruz. Yukarıda değindiğim üzere ismi meçhul dellakenin muhallefatinın masraf bölümünde tıpkı dellake Hanife Hatun'un terekesinde olduğu gibi ıskat kalemi mevcuttur. Bu veri ismi meçhul kadının mütedeyyin bir mühtedi olduğu izlenimini vermektedir.

İnceleyeceğimiz son tereke Dellake Feyza Usta Hatun ibnet-i Abdullah'a aittir. Hatunun künyesi iki hususu ortaya çıkarır. Bunlardan ilki dellakenin alelade bir kadın hamamı çalışanı olmayıp kıdemli bir görevli (usta) olduğudur. Mamafih yine adını bilmediğimiz dellake gibi Feyza Hatun da isminden anlaşılabileceği üzere ihtida etmiştir. Feyza Hatun İstanbul'un Molla Hüsrev mahallesi sakinidir. Vefatının akabinde mallarını talep eden hiçbir varis çıkmaması üzerine beytülmal görevlisi el-Hac Said bin Abdullah ve yetkili vasî Emine Hatun terekeyle ilgilenmişlerdir. Hatun'un mal varlığı onu Sefa Hamamı Natırı Aişe Hatun'dan sonra en hacimli tereke sahibi kılar. Feyza Hatun'un terekesi 57.465 akçe değerinde nakit ve mal birikimini belgeler. Tereke 98 girdiyle elimizdeki en geniş hacimli kadın hamamcı mal dökümüdür. Terekenin en yüksek değerli kalemleri 8.818 akçelik nakit, 22.345 akçe değerinde altın bilezik ile kuşak ve 4200 akçelik su samuru kürküdür. Terekenin yarısından fazlasını bu kalemler teşkil eder. Feyza Hatun'un eldeki terekelerde ilk kez rastladığımız su samuru cinsi kürkü ve yüklü miktarda ziynet eşyası aileden veya eşinden zengin olduğu ihtimalini akla getirir. Nitekim terekenin masraf kısmı, hatunun ailesi veya kocası tarafından ödenmesi gereken defin ve

²⁶ *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, haz. Mübahat S. Kütükoğlu (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 260.

kefenlenme ücretlerinin üstlenilmediğini gösterir. Dolayısıyla kadın ailesi ve kocasından sonra vefat edip onlardan kalan bir birikimi elde etmiştir.

Adı	Unvanı	Belge Tarihi	Tereke Hacmi (akçe)
	Dellake		
Feyza	Usta	1176	57465
Hadice	Dellake	1181	33411
Hanife	Dellake	1182	6925
Fatıma	Dellake	1186	1320
belirtilmemiş	Dellake	1187	3696
Aişe	Natır	1187	60967

Sonuç

18. yüzyılda tutulmaya başlanan hamam yoklama defterlerinde kadınların anılmadığını ifade etmiştik. Kadın hamamında çalışan natırların ve dellakelerin isimlerini bu defterlerden öğrenemesek de, söz konusu kadınların terekeleri bilgi açığımızı kapatıyor. Bu bölümde, bir natır ve beş dellakenin 18. yüzyıl İstanbul'unda hazırlanmış terekeleri yayınlanarak kadın hamamı çalışanlarının -kısıtlı sayıda da olsa- iktisadî hayatına nüfuz edilmeye çalışılmıştır. Mevzubahis terekelerin yayınlanması kadın hamamcılara dair araştırmalara bir kapı aralayabilir. Daha fazla natır ve dellakenin tereke kaydına eriştikçe bazı hususları aydınlatmak mümkün olacaktır. Tereke verisi artıkça aydınlanacak ilk husus, kadın hamamcılarının ortalama kazancıdır. Şimdilik altı kadın hamamı çalışanının terekesi üzerinde durabildiğimiz için, bu insanların kazançları hakkında çok kapsamlı çıkarımlara varamıyoruz. Yayınladığım altı terekeye eklenecek her bir kadın hamamı çalışanı mal varlığı dökümü, dellakelik ve natırlığın maddi getirisiyle ilgili daha ayrıntılı konuşmaya zemin hazırlayacaktır. Böylece kadının Osmanlı İstanbul'undaki iktisadi faaliyetlerine dair veri büyüyecektir. Dellake ve natır terekelerinin aydınlatacağı diğer husus, görece zengin kadın hamamı sahibelerinin yerine, orta halli ve fakir kadın hamamı müstahdemlerinin kimlikleridir. Terekeler; hamam defterlerinin, arşiv belgelerinin ve kroniklerin odağında bulunmayan kadın hamamcılarının inançlarının, yaşam alanlarının, para kazandıkları hamamların ve yakın çevrelerinde yer alan başka hamamcılarının haritasını çıkartabilir. Yani dellake ve natır terekelerine ait malzeme büyüdükçe kadın hamamcılarının kimlikleriyle alakalı bir veri tabanı meydana gelecektir.

Genel Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı hamamları toplumun temizlik ihtiyacını gideren ve vakıflara gelir getiren mekanlardı. Bununla beraber, hamamlar yalnızca suyun bolca aktığı binalar veya vakıfların alelade parçaları değil, aynı zamanda toplumsal hayattan birçok kesit sunan sahnelerdi. Sahne kelimesini kullanıyorum, çünkü burada Osmanlıların seyredilmeye layık bir temsil ve tören icra ettiğini düşünüyorum. Söz konusu temsil ve törenin faileri de daha ziyade Osmanlı kadınları idi. Kadınlar, erkeklerin kahvehanelerde buldukları kaynaşma ve eğlence ortamını hamamlarda buluyorlardı. Kadınlar, evin dışında en çok hamamlarda vakit geçiriyor burada sırası ve şekli yüzyıllar boyunca büyük benzerlik arz eden eğlenceli etkinlikler düzenliyorlardı. Kadın hamamı eğlencesi; yemek, raks, musiki ve sohbet unsurlarından oluşuyordu. Kadınlar zaman değişse de bu eğlence araçlarından vazgeçmemiş bunları saatlerini geçirdikleri hamamlarda bir merasime dönüştürmüşlerdi.

Batılı kadın gezginler, kadınlar hamamındaki eğlencenin nasıl sıkça tekrarlandığını, kadınların yıkanmaktan ziyade bu eğlenceyi tatmayı amaçladıklarını, hamamın farklı bölümlerinde yukarıda zikrettiğim eğlence unsurlarını sırayla deneyimlediklerini yazarlar. Kadınlar hamamının, ihtiyaçlarını giderdiği tek topluluk müşteriler değildi. Hamam kurumu müşterilerin eğlenme, kaynaşma ve kafa dağıtma talebine cevap verirken bazı kadınların da geçimini sağlıyordu. Mevzubahis mekanlarda eğlenen kadınlar gibi çalışan kadınlar da vardı. Hem kadın hem erkek hamamlarında istihdam edilen iki görevli unvanı dikkat çekmektedir: dellak/dellake ve natırlar. Erkek hamamında dellak, kadınlar hamamında dellakeler çalışırdı. Dellakeler kadın müşterileri yıkar, bedenlerini ovar ve kurulanmalarına yardım ederlerdi. Natır ise erkek hamamında erkek, kadın hamamında kadınlara verilen bir unvandı. Natırlar kadınlar hamamında kadın müşterilere peştamal getirir herkese ayrı ve temiz peştamal sunarlardı. Buradan hareketle dellakenin natırdan en belirgin farkının müşteriyle yakından ilgilenmek olduğunu söyleyebiliriz. Natır hamamdaki getir-götür işlerine koştururken dellake gelen kadın müşterilerin temizlik, rahatlama ve kurulanmalarına yardım ederdi. Dolayısıyla dellakelik ve natırlık iki ayrı meslekti.

İstanbul hamamlarında çalışan dellak ve natırlar, 18. yüzyılda bir dönüşüm evresine girdiler. 1730 isyanından sonra, payitahtta alınan önlemler kapsamında hamamlar teftişe tabi tutuldu. Hamamlarda vazifeli Arnavut dellak ve natırlar yoklama defterlerine kaydedildi. 1732,

1735, 1752 ve 1793'te tutulan defterlerde İstanbul'un hangi hamamında kaç Arnavut dellak ve natır istihdam edildiği yazar. Ancak ilginçtir ki, bu yoklama defterlerine dellake ve natırlar işlenmemiştir. Defterlerde İstanbul'un yalnızca kadınlara veya belirli vakitlerde kadınlara hizmet eden hamamları sayıldığı halde, hiçbir kadın hamam çalışanından bahsedilmemesi izaha muhtaçtır. Şeriyeye sicillerinden 18. yüzyıl İstanbul'unda birçok dellake ve natır bulunduğunu öğrensek de, hamam defterlerine bu insanların girmemesi iki ihtimali akla getirir. İlk ihtimal kadınlar için ayrı defterler tutulduğudur. Her ne kadar bu ihtimal akla gelse de, Osmanlı arşivinde kadınlara hasr edilen müstakil defterlere denk gelemiyoruz. İkinci ve daha güçlü ihtimal ise, kadın dellak ve natırların defterlerin tutulma amacına hizmet etmemesidir. Şöyle ki, defterler isyan etmeye teşne kişileri ifşa etmek üzere oluşturulmuştu. Tek bir kadın dellak ve natırın defterlere yazılmaması, devletin onlara ayaklanmaya müsait kişiler olarak bakmamasıyla açıklanabilir.

Dellake ve natırların hamam defterlerinde göz ardı edilmesinden doğan veri boşluğunu şeriyeye sicillerinin doldurduğunu ifade etmiştik. Yine bu sicillerin Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'ne ait olan defterlerinde, natır ve dellakelerin terekelerine rastlarız. Biri natır beşi dellake olmak üzere, 18. yüzyıl İstanbul'unda yaşamış 6 kadın hamamcının terekesi bu tezde yayınlandı. Terekeler, narh defterlerinden bildiğimiz kadarıyla müşterilerin cömertliğine göre değişen bahşişlerle geçinen hamam çalışanlarının, mal varlığını inceleyebildiğimiz yegane kaynaklardır. Ele alınan altı terekeden biri natır, beşi dellake unvanlı kadın hamamı çalışanına aittir. Şimdilik ulaşabildiğimiz tereke sayısı, İstanbul'da 18. yüzyılda mevcut onlarca hamam hesaba katıldığında büyük çıkarımlar yapmayı engellemektedir. Fakat yine de bu tezde yayınlanan terekeler sayesinde, hem 18. yüzyılda hangi hamamda hangi kadın dellak ve natırın çalıştığından, hem de bu insanların mal varlıklarından haberdar olduk.

Ekler

Ek 1: Dellake Feyza Usta Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, no. 232, 53b-54a.

[vr. 53b]

Mahmiyye-i İslâmbol'da Şeyh Ebü'l-vefâ kurbunda Molla Hüsrev mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefât eden Dellâke Feyzâ Usta Hatun ibnet-i Abdullah'ın zâhirde vâris-i ma'rûfu olmayub terekesi cânib-i beytül-mâle â'id olmağla mahmiyye-i mezbûrede bi'l-fiil beytül-mâl-i hassa emîni olan es-Seyyid Mehmed Ağa bin Osman tereke-i müteveffâ-i mezbûre bi'l-emâne ba'de'l-kabz el-Hac Said bin Abdullah müteveffâ-i mezbûrenin sülüs malını vesâyâ-i mu'ayyenesi ve gayri mu'ayyenesine tenfize ve sülûsan terekesini mûmâ-ileyhâ olmak üzere Emine Hatun ibnet-i el-hac İsmâ'il Selîm vekîl-i muhtâr olduğun emîn-i merkûm mahzarında vech-i şer' üzere isbât ve hükm ve hüccet olundukdan sonra vasî-yi mezbûr Saîd ve mûmâ-ileyhâ-i mezbûre Emine Hatun'un oğlu tarafından vekîl-i müsecceli Hâfız Mehmed Emîn Efendi'ye el-hac Hüseyin taleb ve ma'rifetiyle tahrîr ve bey' ve taksîm olunan tereke-i müteveffâ-i mezbûrdur ki ber-vech-i âtî zikr olunur.

Fî 6 şehr-i Rebûlevvel 1176

minder döşek 1 şilte yasdık 7 ma'bad 2: 1600

yorgan: 160

yorgan bâ-çârşeb: 270

çuka: 200

çârşeb: 30

don zibun: 50

anterî: 140

çârşeb: 30

köhne şalî anterî: 190

köhne don: 3 : 190

gömlek 3: 360

köhne anterî: 160

köhne bürüncük gömlek: 170

köhne çârşeb: 30

çintiyân : 180

don: 40

hamam rahtı: 250

çiçekli hırka: 1100

yemenî: 45

hurdavât: 110

aş makreme sofrâ baş yemenî: 240

yaşmak makreme: 210

bez peştamal havlu: 160

köhne anterî: 130

çârşeb: 40

boğça duhan kîse: 160

makreme ahçe kîse tahta pabuç: 30

mirat: 15
köhne anterî boğça: 130
köhne kürk: 150
peştamal: 40
cebe sincab kürk: 1300
çuka ferâce: 300
iplik zirâ' 12: 230
bir mikdar bürüncek: 60
peştamal: 40
hırka: 30
köhne sepet sandık 3 : 90
boğça: 10
beledî yasdık yüzü: 30
şalî anterî: 380
barça şalî: 60
silecek: 60
boğça: 23
çintiyân : 160
çuka barça: 300
su samuru kürk: 4200
köhne gizli kakım kürk: 1440
çintiyân : 180
don: 30
barça 2: 10
şalî cebe : 320
çiçekli anterî: 450
def'a çiçekli anterî: 690
baş yemenî: 300
şalî barça:300
çiçekli anterî: 350
gömlek: 100
beyaz çiçekli anterî: 600
hatayî boğça: 80
silecek peştamal: 150
gömlek çârşeb: 100
şalî anterî: 180
baş yemenî barçası: 20
barça şalî: 150
don: 40
iplik zirâ' 19: 300
köhne dülbend ma'a gılâf hurdavât: 20
bâd-zehr: 120
kar keçesi: 40
köhne yorgan yasdık: 180
hırka: 120
çuka hurdavât: 170
gömlek: 180
evân-ı nühâs, kıymet : 845
hurdavât: 40
Yanbolu kîsesi: 60

[vr. 54a]

yaşmak makreme: 70
kar keçesi: 30
uçkur yaşmak: 30
makreme don çuka bez: 40
çuka ferâce: 440
yaşmak makreme: 70
hamam rahtı: 150
barça bez: 40
şalî anterî: 260
don gömlek hurdavât: 140
kolan: 70
yemenî: 10
gömlek bürüncek: 60
bez tob bir mikdar hatab ve bir mikdar kemer bağı ve pirinç ve küb makreme hurdavât: 300
beyaz Kıbrıs taşlı yüzük ve bir mikdar şilte taş: 70
yeşil şilte küpe tob 1 ve bir mikdar ud : 60
köhne yemenî: 9
zümrüd küpe çift 1 : 2475
altun bilezik ve kuşak şalvar 41: 22345
nakd-i mevcûde: 8818
yekûn 57465

techiz ve tekfin: 3360
deyn-i müsbet-i mâliye Emine Hatun: 180
resm-i âdil: 1435
resm-i emîn: 5746
dellâliye-i eşyâ: 1149
hurdegân ... : 741
sarrafiye: 120
hammamiye: 120
kûsur akçe: 60
kaydiyye: 60
yekûn 12971

el-bâkî 44494
minhâ 14831 es-sülûs
sahhu'l-bâkî 29662 yedd-i mûmâ-ileyhâ

Ek 2: Dellake Feyza Usta Hatun'un Terekesi- Faksimile

1019800_41267-1_05918162_00000001.jpg

ISTITUTUM KISMETI - AKERIE CECILLERI - 0232-03 (kimet_05_0232_05_0232_0005.jpg)

Ek 3: Dellake Hadice Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, no. 308, 10b.

Mahmiyye-i İslâmbol'da Kapudan Sinan Paşa mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefât eden Dellâke Hadîce Hâtun ibnet-i Mehmed'in verâseti li-ebeveyn kız karındaşları Safiye ve Zeyneb ve gâ'ibe ani'l-beled li-ebeveyn kız karındaşı Hafize'ye münhasıra olduğu şer'an zâhir oldukdan sonra müteveffâ-i mezbûrenin sülûs malını vesâyâ-yı mu'ayyene ve gayrimu'ayyenesine tenfiz ve gâ'ibe-i mezbûrenin hisse-i irsiyesini zabt ve hıfz bâ-hüccet vasî-i muhtârı İsmâ'il Çelebi ibn-i el-Hac Hasan ve mezbûr-ı nâmân Safiye ve Zeyneb hâtunlar taleb ve ma'rifetiyle tahrîr ve defter olunan tereke-i müteveffâ-i mezbûredir ki ber-vech-i âtî zikr olunur:

Fî 16 Zi'l-ka'de 1181

Köhne hırka: 170
sağır yorgan: 100
köhne kedi kürkü: 405
Sincâb kürk: 2440
silecek: 45
anterî: 315
duhan kîse ve ta'lîk: 171
boğça ve kelle poşu : 30
zîbûn: 60
çuka ferâce: 549
yaşmak makreme: 171
parça bez 4: 285
havlu bezi: 66
çiçekli anterî: 111
gömlek: 360
havlu boğça peştamal: 51
makreme 2: 15
çarşeb: 120
anterî: 186
çarşeb: 130
çarşeb: 250
don 2 : 189
gömlek uçkur 1: 201
ipek zirâ' 8: 219
köhne gömlek çarşeb: 240
boğça: 60
köhne gömlek makreme uçkur: 75
hurdavât: 30
bogasi: 430
köhne bogasi: 200
şilte baş yasdık parça bilek: 460
döşek: 360
minder 3: 900
yemenî mak'ad 2 seccade: 140
köhne yasdık 4: 261

tencere: 260
tebsi: 275
sahan 2 tas 1 kabak 3 ibrik1 tebsi 1 kahve ibrik 2 tas: 109
kahve ibrik: 90
kahve ibrik 2: 60
şamdan makreme : 72
sagîr dolab sagîr tas tarak 3: 93
kôhne Yanbolu kîsesi: 93
matara :30
altun bilezik miskal direm: 525
altun kuşak miskal 14: 525
kolan: 120
duhan çubuk : 15

yekûn: 33411

mehr-i mü'eccel: 3600
düyûn-ı müteferrika: 1200
harc-ı defter: 930
kaydiyye: 30
dellâliyye: 660
sarrafiyye: 120

yekûn: 6540

bâkî: 26871

minhâ: 8957

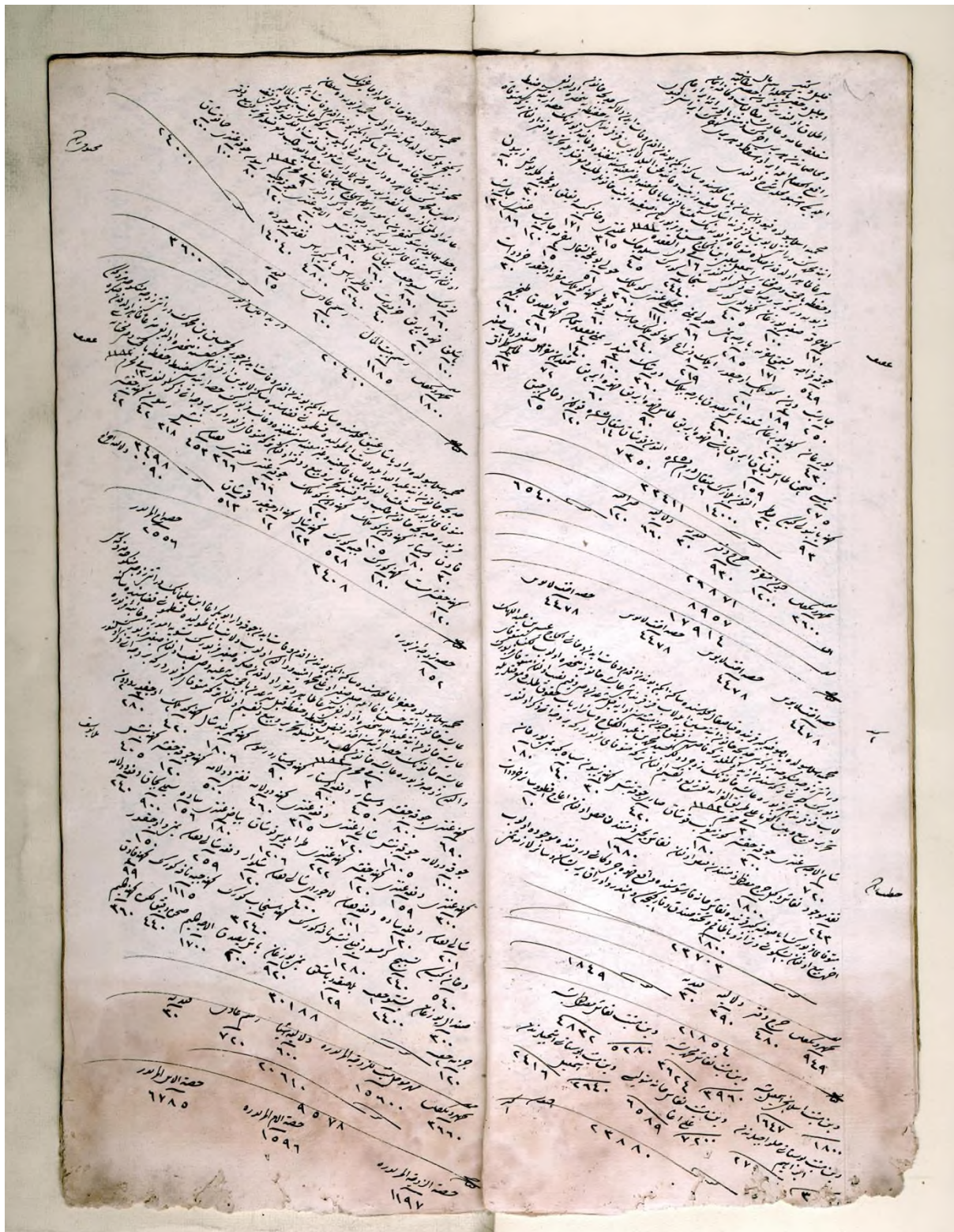
sahhu'l-bâkî: 17914

hisse-i aht-ı li-ebeveyn: 4478

hisse-i aht-ı li-ebeveyn: 4478

hisse-i aht-ı li-ebeveyn: 4478

Ek 4: Dellake Hadice Hatun'un Terekesi- Faksimile

Ek 5: Dellâke Hanife Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, no. 317, 75b.

Mahmiyye-i İslâmbol'da Şeyh Ebü'l-vefâ mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefât eden dellâke Hanife Hatun ibnet-i Abdullah'ın zâhirde vâris-i ma'rûfu olmayub terekesi cânib-i beytül-mâle âid olmağla mahmiyye-i mezbûrede bilâ-vâris-i ma'rûf fevt olanların terekeleri bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn kabza me'mûr olan Şeyh Ebü'l-Vefâ vakf mütevellisi umdetül-müderrişini'l-kirâm Çavuş-zâde Ahmed Şemseddin Efendi ibn-i el-Hac Feyzullah tarafından sicil vekili Abdullah efendi ibn-i Mehmed Efendi taleb ve ma'rifetiyle ketb ve bey' ve defter olunan tereke-i müteveffâ-i mezbûredir ki ber-vech-i âtî zikr olunur:

Fi 15 min Zilka'de-i şerîfe 1182

anterî: 210
köhne baş yemenî: 60
köhne gömlek: 180
çarşeb: 100
yorgan bâ çarşeb: 123
köhne yorgan: 69
köhne hırka: 54
köhne siyah kedi kürkü: 100
köhne şalvar ve gömlek: 69
... gılâf: 30
şalî anterî: 100
köhne çuka çakşır: 21
köhne çuka ferâce: 300
çarşeb: 74
çuka ferâce: 900
gömlek: 108
anterî: 186
samur bogasi şalvar: 200
köhne havlu: 32
bogasi hırka: 300
fes ve fûta: 60
maî germsûd anterî: 165
hurdavât: 37
köhne anterî: 126
sepet sandık: 105
hurdavât peştamal: 39
sepet sandık: 30
tombak kuşak: 40
minder gılâf: 60
seccade: 20
kemer: 310
sandık: 78
beledî döşek: 300
... pabuç ve hurdavât: 24
tencere bâ kapak: 300
sagîr tencere bâ kapak: 80

sagîr bez(?): 60
tebsi: 181
leğen ibrik: 255
tâbe ve kahve ibrik: 54
sahan ve şamdan: 5
köhne leğen ve hurdavât: 51
su tası: 72
tahta dolab: 15
minder: 90
tombak bilezik: 260
hurdavât: 15
sacayak : 50
nakd-i mevcûd : 800

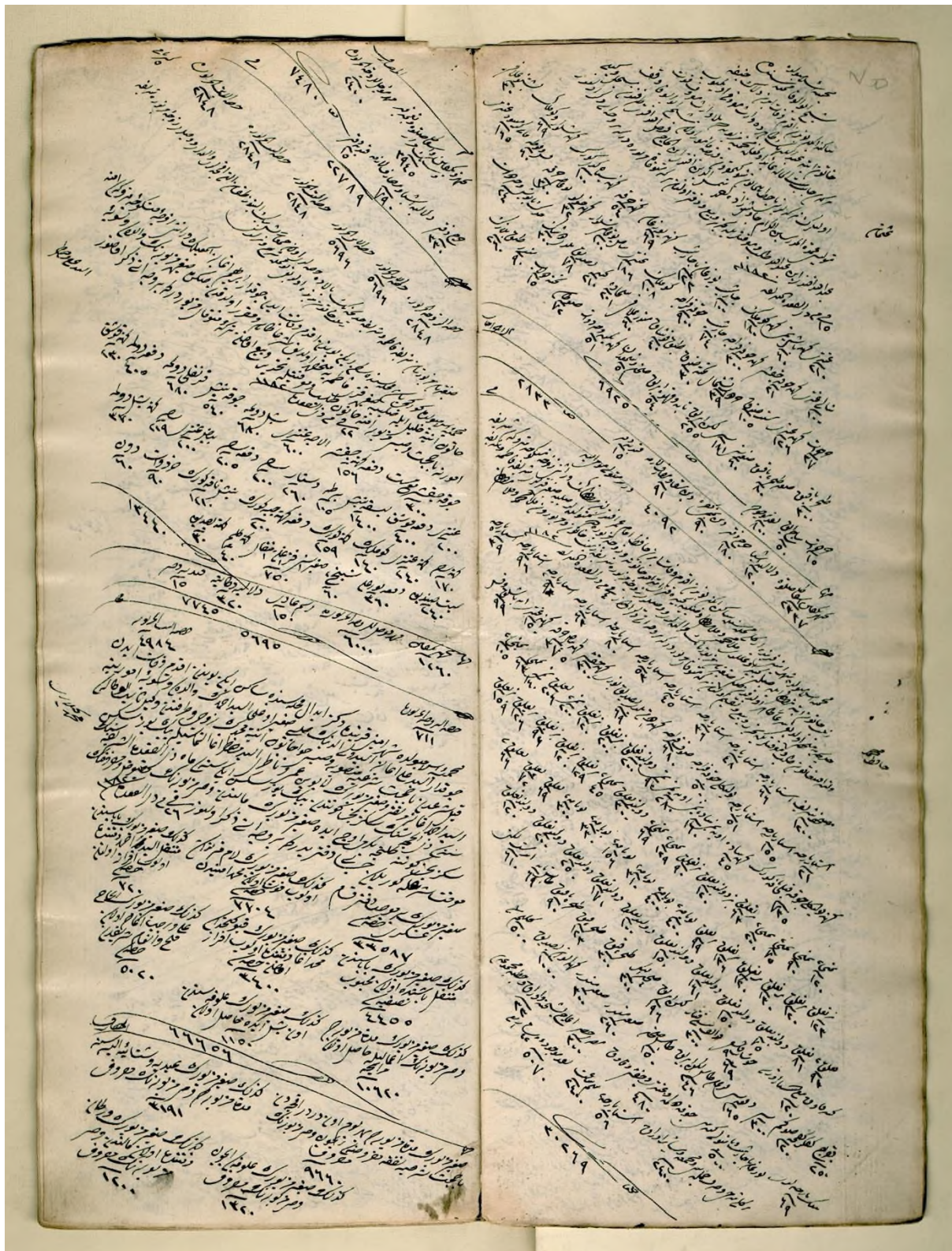
yekûn 6925

minhe'l ihracat
Iskat-ı salavât: 2337
dellâliye-i eşyâ: 120
harc-ı defter: 180
deyn-i yemenî kefer: 90
deyn-i sakâ ve mesârif-i lâzıme: 91
kaydiyye-i defter: 15

yekûn 2833

sahhu'l-bâkî: 4092 der yedd-i mütevellî-i mûmâ-ileyh

Ek 6: Dellâke Hanife Hatun'un Terekesi- Faksimile

Ek 7: Dellâke Fatıma Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon

Kımset-i Askeriye Mahkemesi, no. 357, 55b.

Mahmiyye-i İslâmbol'da Çerağ Hasan mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefât eden dellâke Fâtıma Hâtun ibnet-i Hasan'ın zâhirde vâris-i ma'rûfu olmayub terekesi cânib-i beytü'l-mâle âid olmağla mahmiyye-i mezbûrede hâlâ hassa beytü'l-mâli emîni olan es-Seyid İsmâ'il Ağa ibn-i Mehmed talebiyle tahrîr ve bey' olunan terekesidir ki ber-vech-i âtî zikr olunur:

Fî 3 Safer 1186

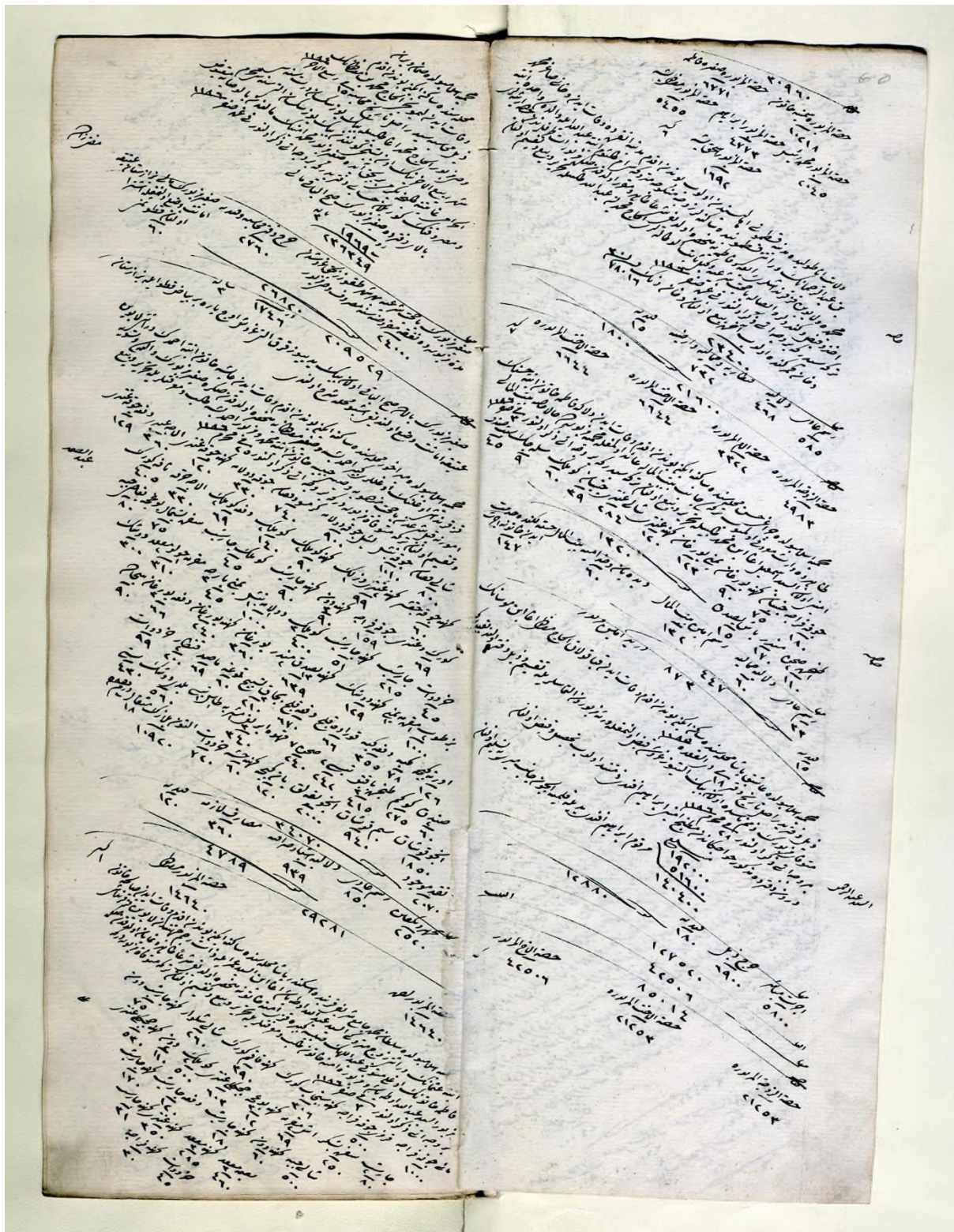
Çuka ferâce: 180
çintiyân: 75
köhne bogasi: 90
yemenî bogasi: 123
köhne anterî: 120
şalî anterî: 284
çintiyân: 39
gömlek: 60
silecek: 9
sepet sandık: 45
tencere sahan: 110
minder: 170
baş yasdık: 15
minhâ: 1320

resm-i âdî: 23
dellâliye-i hammâliye: 60
resm-i emîn-i beytü'l-mâl: 132
dîdebân ve hüddâmiyye beytü'l-mâle: 60
hastalığında hidmet eden hâtuna ücret: 147
kaydiyye: 15

yekûn 441

sahhu'l-bâkî 873 der-yedd-i emîn-i mezbûr

Ek 8: Dellâke Fatıma Hatun'un Terekesi- Faksimile

Ek 9: Dellâke Hâtun'un (adı yazılmamış) Terekesi-Transkripsiyon

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, no. 374, 44b-45a.

[vr. 44b]

Mahmiyye-i İslâmbol'da Üskübî mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefât eden dellâke Hâtun ibnet-i Abdullah'ın zâhirde vâris-i ma'rûfu olmayub terekesi cânib-i beytü'l-mâle âid olmağla mahmiyye-i mezbûrede bi'l-fiil beytü'l-mâl-i hassa emîni olan fahru'l-eşbâh Mustafa Ağa bin Hüseyin tarafından müseccel vekîli Es-Seyyid Hüseyin bin Es-Seyyid Mehmed talebiyle tahrîr olunan terekesidir ki ber-vech-i âtî zikr olunur:

Fî 10 Receb 1187

köhne yemenî yorgan çârşeb: 360
köhne anterî peştamal: 450
köhne gömlek çârşeb zibun hırka: 150
ferâce çuka köhne: 381
köhne kebe: 132
köhne yemenî yorgan çârşeb sagîr minder yasdık : 360
köhne şalî anterî: 450
köhne gömlek çârşeb 1: 150
bir mikdâr ipek ve keten: 180
sandık ve hurdavât: 72
dakik ve ceviz : 180
leğen ibrik: 160
bir mikdar nühâs : 240
Alaca kilim: 180
minder bilek hasır köhne: 420
nakd-i mevcûd: 105

yekûn 3696

minhâ techiz ve tekfîn ve ıskat-ı salavât berây-ı vasiyet:

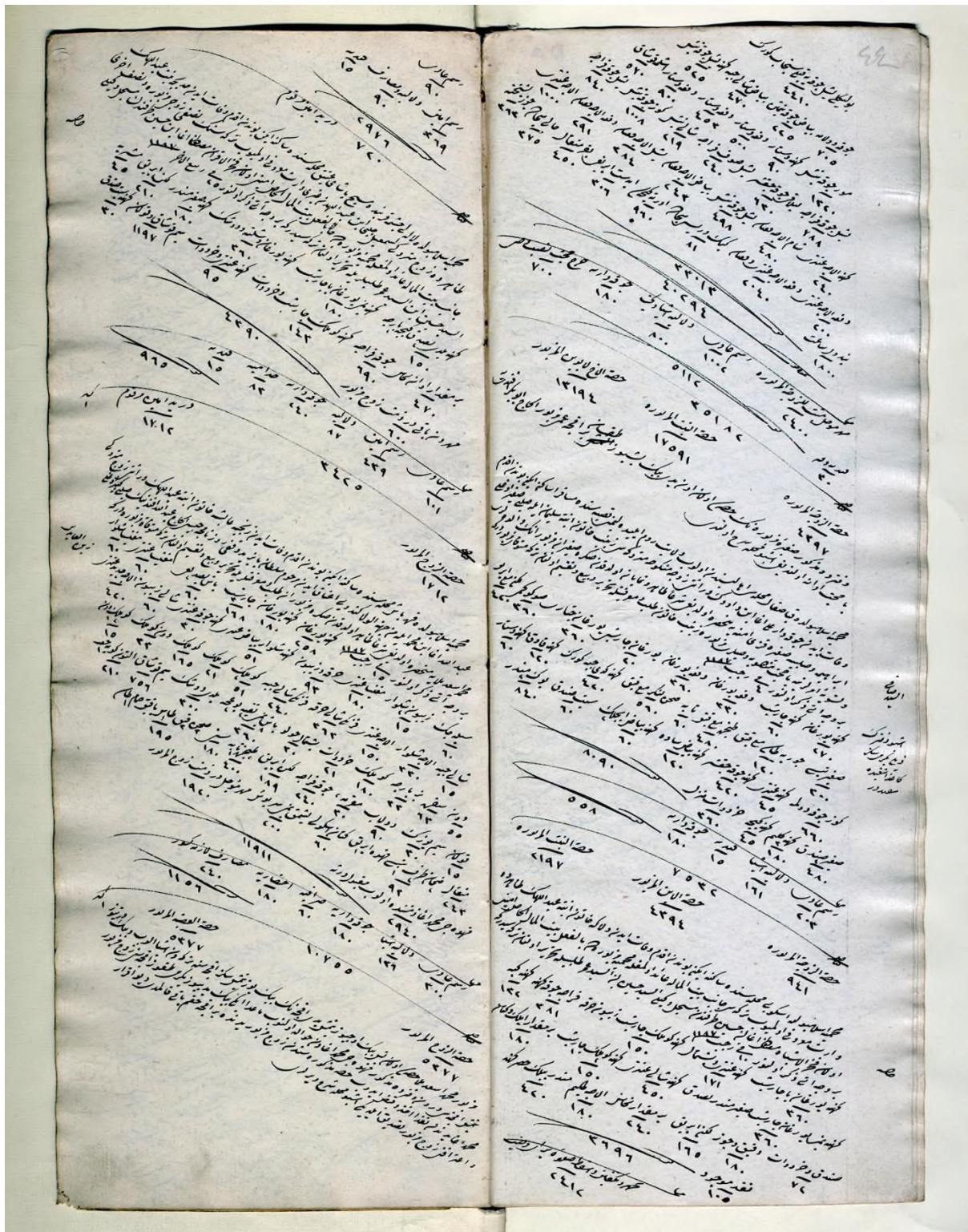
[vr. 44a]

resm-i âdî: 90
resm-i emîn: 369
dellâliye ve mesârif : 90
kaydiyye(?) : 15

yekûn 2976

sahhu'l-bâkî der yedd-i emîn-i merkûm: 720

Ek 10: Dellâke Hâtun'un (adı yazılmamış) Terekesi- Faksimile

Ek 11: Safa Hamamı Natırı Âişe Hatun'un Terekesi-Transkripsiyon

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, no. 377, 26b.

Mahmiyye-i İslambol'da Taşkasab karyesinde Çavuş Mescidi mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefât eden Safâ Hamamı natırı Âişe Hatun ibnet-i Receb tek sülüs malını vesâyâ-i mu'ayyene ve gayri mu'ayyenesine tenfize sülûsan terekesine vilâyet-i Rumeli'de ... ve ... kazâlarında sâkine li-ebeveyn amzâdeleri olub zuhûr ederlerse teslim ve eğer zuhûr etmezler ise ... vesâyâ ahz u kabz ve kendi umûruna harc ve sarfa bi'l-hüccet-i şer'iyye vasî muhtâr olduğu sâbit olan Hammamî Mustafa Ağa bin Mehmed taleb ve ma'rifetiyle tahrîr ve bey' ve defter olunan tereke-i müteveffâ-i mezbûredir ki ber-vech-i âtî zikr olunur:

Fî 4 Zilka'de 1187

Mushaf-ı Şerîf 1: 1000
Şalî anterî 1: 504
Alaca anterî 1: 249
Miskî şalvar zibun: 249
Helalî bez parçası 1: 1800
Helalî gömlek 1: 660
Sandal hırka 1: 840
katife helalî sincab kürk: 6000
Çitarî anterî: 1116
bez parça: 240
basma seccade : 180
elvan boğça: 486
Mısırî fûta: 120
aş makremesi 3: 306
boğça: 180
def'a boğça: 240
bez parça: 250
elvan boğça 6: 90
pirinç ve bakır tas 1: 99
dûlbend bez parçası: 213
parça bez: 450
yaşmak makreme 2: 138
hurdavât bez: 90
bogasi parça: 75
boğça: 90
iplik zer' 7: 210
hurdavât: 90
bez parçası 3: 500
oya 1 boyama 1: 420
miskî sabun: 48
boğça ve hurdavât: 60
boğça aş makremesi : 90
pirinç tas tahta babuc tob : 120
hurdavât: 39
sepet sandık: 246
yemenî seccade : 63

köhne havlu: 39
def'a havlu: 30
beyaz peştamal havlu: 360
boğça don : 303
köhne gömlek: 160
helalî köhne çârşeb: 183
pencere perdesi gılâf 2: 183
hurdavât 1 boğça: 45
havlu bez hurdavât 1: 85
köhne kurd kürkü: 558
hurdavât: 126
tekerlek 1 yelpaze ve cendere 1: 36
köhne çârşeb: 75
hurdavât ve fûta: 105
sepet sandık: 60
bir mikdar penbe çuka : 90
ferace : 900
köhne kısa yorgan 2: 450
köhne yorgan: 399
def'a bez yorgan: 303
def'a yorgan bâ çârşeb: 210
def'a yorgan: 150
boz yasdık: 120
köhne yorgan çârşeb: 141
köhne çârşeb: 45
köhne bez şilte: 180
bez tarağı : 30
hurdavât: 60
köhne kâliçe seccâde : 180
kebîr mirat : 970
berber âyinesi: 153
fincan 3: 48
sırça taşlar ve kutu: 60
hurdavât kutu: 138
def'a kutu 3: 90
lüle 8: 36
hurdavât: 39
tesbih: 39
kaşık 5: 90
hurdavât: 27
sandıklı çekmece: 660
bir mikdar ud parça 3: 420
anber ve ... parça: 99
gömlek ma'a gılâf: 99
hurdavât: 18
bez yasdık 11 köşe minder 3 şilte 3 mak'ad 3 şilte 3 çârşeb: 4500
hurdavât: 120
hurdavât: 360
köhne kebe ve keçe: 90
bir mikdar üskülî : 180

hurdavât billur bardak ve kâse: 150
kutu ve hurdavât: 30
kazgan: 480
bez: 399
miskal tebsi: 210
tencere bâ-kapak: 270
sahan 6 kapak 5 tas 1: 369
kahve ibrik gül(?) kutu tâbe tas: 156
leğen ibrik: 279
maşraba: 45
abdest leğeni: 330
musluklu güğüm: 393
menzil-i sagîr: 78
altun bilezik tob sırmalı 20 çekirdek 30: 11300
sîm saat: 1920
altun kuşak tob sırmalı 510: 9690
köhne kolan : 120
tombak ve sim zarf 4 fincan tebsi: 720
kahve ibrik tebsi 1 fincan 9: 240
kahve ibrik: 45
yasdik 3 minder 1 çuka mak'ad şilte : 720
bir mikdar hatab ve hurdavât-ı menzil : 720
sahan 1 lenger 1 tebsi 1: 285
şilte 1: 720

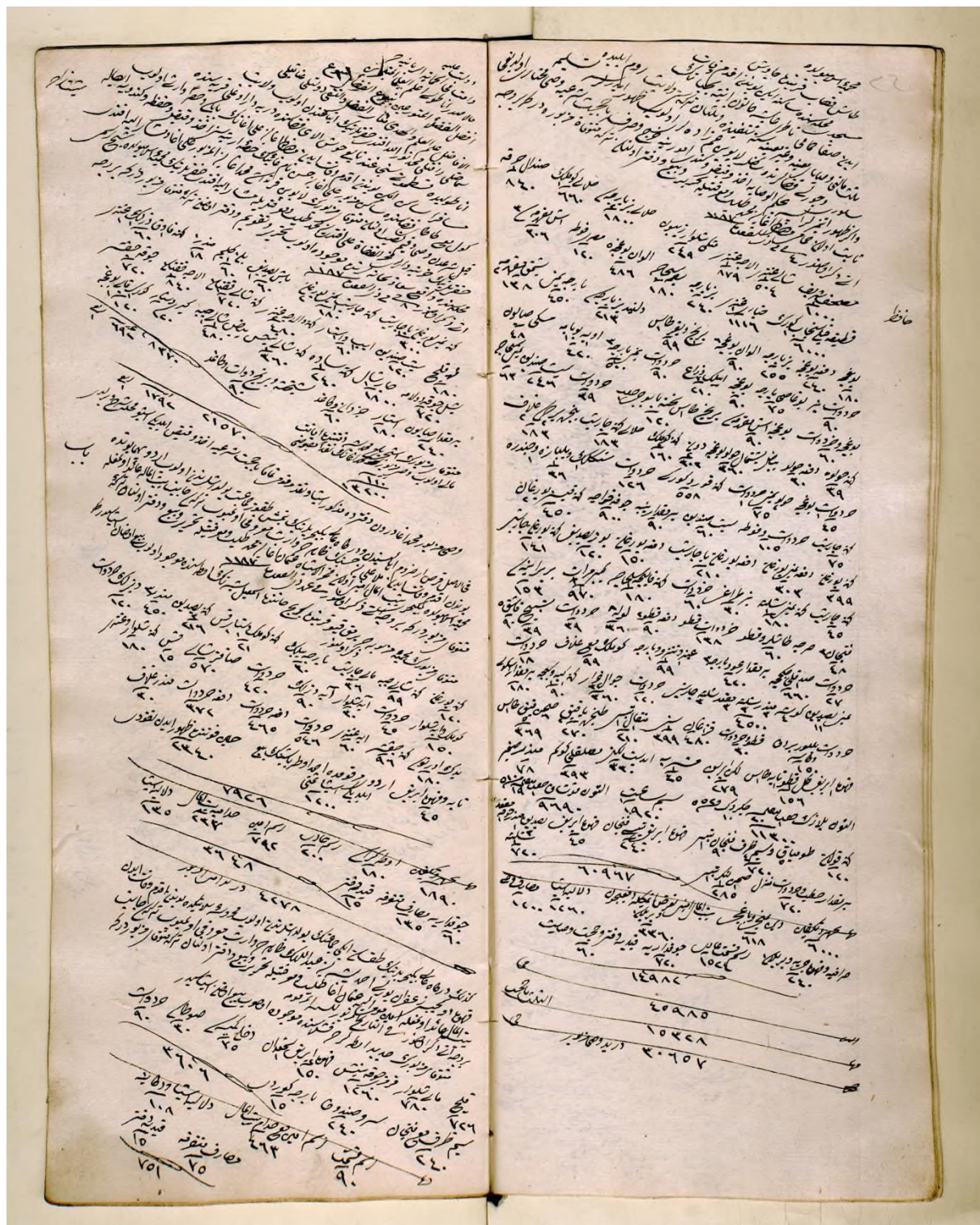
yekûn 60967

techiz ve tekfin: 7000
deyn-i yemenî ve bağcı: 618
sebt-i aga-yı emîn ve taarruz itmekle def'içün verilen: 3360
dellâliye-i eşyâ: 1260
mesârifci : 1200
sarrafiye ve kahveciye verilen : 240
resm-i kısmet-i âdî: 1534
çukadariyye : 720
kaydiyye-i defter ve hüccet-i vesâyet: 60

yekûn 14982
el-bâkî 45985

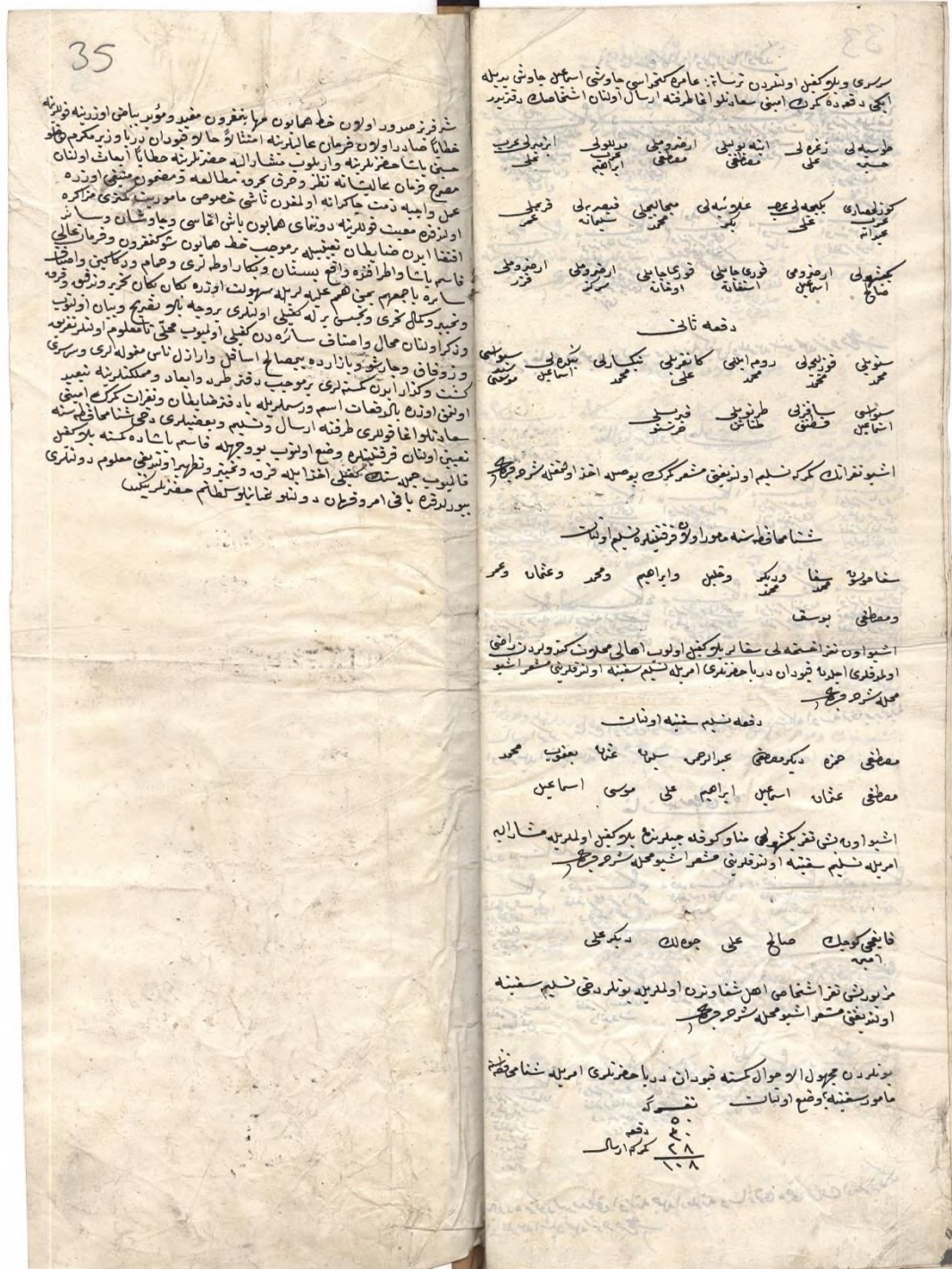
minhâ es-sülûs bâ-hüccet 15328
sahhu'l-bâkî der yedd-i vasî-i mezbûr 30657

Ek 12: Safa Hamamı Natırı Âişe Hatun'un Terekesi- Faksimile

یکی حمام
مسعود
در حمام
عاصمی
نشان
موسوی
موسوی
عقلمند

00007

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İrade Meclis-i Vâlâ, 605/45.

NFS. d. 00007.

Şer'î Siciller Arşivi

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, no. 232, 308, 317, 374, 377.

Basılı Birincil Kaynaklar

1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi. Haz. Faik Reşit Unat. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair: Risâle-i Garîbe. Haz. Hayati Develi. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III. Cilt, IV. Cilt/1.Kitap, IX. Cilt*. İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1991.

Bardakçı, Murat. *Ahmed Oğlu Şükrullah: Şükrullah'ın Risâlesi ve 15. Yüzyıl Şark Musikisi Nazariyatı*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2011.

Beş Asırlık Osmanlı Mahkeme Defteri: Göynük Şer'iyeye Sicili (H. 908-912/ M. 1503-1507). Haz. Raşit Gündoğdu ve Selman Soydemir. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015.

Emir Mustafa. *Her Yanı ve Her Şeyiyle 18. Yüzyıl İstanbul'u: İnsan ve Toplum Hayatı, Varlıklar ve Nesneler*. Haz. Mertol Tulum. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi I. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Câbî Ömer Efendi. *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin I*. Haz. Mehmet Ali Beyhan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2003.

Destârî Sâlih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak. Haz.. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962.

Hüseyin Fâzıl Enderunî. *Zenan-nâme*. İstanbul: yy., 1255

İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 49 Numaralı Sicil (H. 1054 / M. 1644). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 42: Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966-968 / M. 1558-1561). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A. Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 57: İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Kültür A.Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 59: Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H. 1115-1116 / M. 1704). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Kültür A.Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 65: Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Kültür A.Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 66 Bab Mahkemesi 151 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1731). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Kültür A. Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 68: Üsküdar Mahkemesi 396 Numaralı Sicil (H. 1150-1151 / M. 1737-1738). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Kültür A.Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 79: Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1196-1197 / M. 1782-1783). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Kültür A.Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

İstanbul Kadı Sicilleri 81: Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil (H. 1204-1207 / M. 1790-1793). Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul : Kültür A.Ş., 2019. (çevrimiçi erişim: <http://www.kadısicilleri.org>).

Karahasanoğlu, Selim. *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü(1711-1735) Üstüne Bir İnceleme.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Mehmed Hâşim. *Îmâ-yı Törehât-ı Büldânân: Osmanlı Beldelerinin Töreleri.* Haz. Feridun M. Emecen-İlhan Şahin. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi. *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809).* 2. Cilt. Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Okçuzâde Mehmed Şâhî. *Münşe'âtü'l-İnşâ' (inceleme-metin-dizin).* Haz. İlknur Sisnelioğlu Özer. İstanbul: DBY Yayınları, 2022.

Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri. Haz. Mübahat S. Kütükoğlu. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 2: İntizamî Sûrnâmesi. Haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı, 2009.

Yazma Eserler

Erzurumlu İsmail Hakkı. *Mevlid*. Mevlüt Günler Koleksiyonu.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Rasim'in İstanbul'u. Haz. Çilem Tercüman. İstanbul: İstanbul Kültür A.Ş, 2008.

Ahterî Mustafa Muslihuddin el-Karahisarî. *Ahterî-yi Kebir*. Haz. Ahmet Kırkkılıç ve Yusuf Alsancak. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.

Akbatu, Şinasi. "İstanbul Hamamları." *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul 1973 İl Yıllığı*, 486-495. İstanbul: İstanbul Valiliği, 1973.

Akbulut, Uğur. "Müslüman bir Şehre Bakmak: Batılı Seyyahların İstanbul'a Dair İlk İzlenimleri." *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (2022): 36-62.

Akkese, Ayten. "Gideyim de Kendimi Bir Çiğneteyim: Yabancı Seyyahlara Göre Osmanlı Hamam Kültürü." *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 8 (2017): 133-149.

Akkılık, Ayşe. "Seyyid Hasan'ın Günlüğü, II. cilt (H.1073-1075/m.1662-1664), (İnceleme-metin)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

Alus, Sermet Muhtar. *Masal Olanlar: Eski İstanbul'da Hayat (1932)*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023.

And, Metin. "XVI. Yüzyılda Temizlik ve Hamamlar." *Hayat Tarih* 9(1969): 14-18.

Andreasyan, Hrand D. "Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)." *Türkiyat Mecmuası* 10(1953): 269-276.

Aravamudan, Srinivas. "Lady Mary Wortley Montagu in the Hammam: Masquerade, Womanliness, and Levantinization." *ELH* 62 (1995): 69-104.

Arslan, Mehmet. "Kültür Tarihimiz Açısından Zengin Bir Kaynak: Sur-nâmeler." *TALİD* 10 (2007): 221-257.

Ataseven, Yusuf. "Erzurumlu İsmail Hakkı ve Kitab-ı Gevheriyye'si (İnceleme-metin)." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019.

Avcıoğlu, Nebahat. *Turquerie ve Temsil Politikası 1728-1876*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.

Bardakçı, Murat. *Osmanlı'da Seks*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005.

Basmajian, K. H.. *Social and Religious Life in the Orient*. New York: American Tract Society, 1890.

Bassano, Luigi. *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*. Çev. Selma Cangi. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

Başaran, Betül, Cengiz Kırılı, "Some Observations on Istanbul's Artisans During the Reign of Selim III (1789-1808)." *Bread from the Lion's Mouth*. Haz. Suraiya Faroqhi (New York: Berghahn Books, 2015): 259-277.

Bayraktar, Uğur. "Bir Terim Olarak “Arnavut”: 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 1(2022): 1-38.

Benli, Gülhan. “Üsküdar’ın Hamamları, Hamam Mekanları ve Çalışmaları.” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII*, 623-636. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2014.

Berger, Albrecht. "Bizans Çağında Hamamlar." *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*. Haz. Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012): 67-83.

Beydilli, Kemal. " Helmuth von Moltke." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA) 30. Ankara, 2020.

Bilge, Sadık Müfit. “Osmanlı İstanbulu’nda Berber Esnafı (Fetihten 1830’lara İstanbul Esnaf ve Sosyal Hayat Tarihine Bir Katkı).” *Osmanlı İstanbulu II: Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, 187-206. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2014.

Bilgin, Arif. “Mahremiyet ve Kazanç Arasında Osmanlı Kadını.” *Kadim* 3(2022): 77-105.

Bilirgen, Emine, vd.. *Hamam: Osmanlı’da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 2006.

Breüning, Hans Jacob. *Breüning Seyahatnamesi: Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.

Büken, Nüket Örnek. "Ankara Tarihi Şengül Hamamı Özelinde, Kadınlar Hamamının “Mekân-Kadın İlişkisi” Bağlamında Çağrıştırdıkları Üzerine..." *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri (2018-2019) Bildiri Kitabı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2020): 115-127.

Cançelik, Ali, Azranur Açıkgöz. *Bibliothèque Nationale de France’da 1377 Numara ile Kayıtlı Güfte Mecmuası*. İstanbul: Literatürk Academia, 2024.

Casti, Giovanni Battista. *Bir İstanbul Seyahati-1788*. Çev. Akif Tunç. İstanbul: Cinius Yayınları, 2019.

Christmast, Henry. *İstanbul ve Ege Yollarında 1851’de İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar*. Çev. Mustafa Özbaş. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

Cinânî. *Bedâyiü'l-Âsâr II: Critical Edition*. Haz. Osman Ünlü. Cambridge: Harvard Üniversitesi, 2009.

Coşkun Albayrak, Gökçen. "Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18.Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları." *Cihannüma* 2(2021): 55-100.

Craven, Elisabeth. *1786'da Türkiye*. Çev. Reşat Ekrem Koçu. İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939.

Çelik, Hüseyin. "David Urquhart." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 42. İstanbul, 2012.

Çiftçi, Hilal. "Avrupalı Seyyahların Gözüyle Hamam Kültürü Bağlamında Batıda Oluşan Osmanlı Kadını İmgesi." *Tarih ve Kültür Penceresinden Su ve Sağlık İlişkisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 353-364. İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2019.

Çoruk, Ali Şükrü. "Osmanlı İstanbul'unda Halkın Eğlence Hayatı." *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 4, 292-313. Haz. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.

Çuluk, Sinan. "Tarihimizdeki Büyük Feminist İsyan." *#Tarih Dergi* 34 (2017): 24-32.

De Amicis, Edmondo. *İstanbul(1874)*. Çev. Beynun Akyavaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.

De Busbecg, Ogier Ghiselin. *Türkiye'yi Böyle Gördüm*. Çev. Aysel Kurutluoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y..

De Fontmagne, Baronne Durand. *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858): II. İmparatorluk Döneminde İstanbul'daki Fransız Sefareti'ni Ziyaret*. Çev. İsmail Yergüz. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

Demircan, Pınar. "Diyarbakır'da Kadın Hamamları ve Hamam Kültürü." *IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi*, 789-794. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, 2013.

De Nicolay, Nicolas. *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğu'nda*. Ed. Marie-Christine Gomez-Géraud , Stefanos Yerasimos. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Durkaya, Hayriye. "19. Yüzyıl Şairlerinden Erzurumlu İsmail Hakkı ve Mevlid'i." *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 7(2022): 225-244.

Ekinci, Ramazan. "Klasik Türk Edebiyatında Mizahî Takvimler." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 17(2016): 55-90.

Erdoğanlı, İhsan. "İstanbul Meyhânelerinde Sıra Dışı Eğlenceler: 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Müzik, Raks ve Cinsellik." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35(2020): 101-132.

Ergin, Nina. "1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak." *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar*. Ed. Suraiya Faroqhi, çev. Ayşen Gür, 125-153. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

Ertuğrul, Alidost. "Hamam Yapıları ve Literatürü." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13(2009): 241-266.

Ertuğrul, Alidost. "İstanbul Hamamları ve Mimarisi." *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 8. Haz. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.

Erünsal, İsmail E. "Terekelerin İzinde Osmanlı Araştırmaları." *Terekeler Neyi Derler: Miras Kayıtlarının İzinde Osmanlı Araştırmaları*. Haz. Kenan Yıldız, 29-151. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.

Esir Bir Rus Diplomatın Gözünden İstanbul: Pavel Artemyeviç Levaşov'un Hatıraları (1763-1771). Çev. İlyas Kemaloğlu ve Eduard Khusaionov. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.

Eyice, Semavi. "Hamam." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 15, İstanbul. 1997.

Faroqhi, Suraiya. *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Feldmareşal H. Von Moltke. *Türkiye Mektupları*. Çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Gelibolulu Mustafa Ali ve Mevaidü'n-nefais fi Kavaidi'l-mecalis. Haz. Mehmet Şeker. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Gerlach, Stephan. *Türkiye Günlüğü 1573-1576 1.Cilt*. Ed. Kemal Beydilli. Çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Güleç, Seçil. "Hevâî'nin Divân-ı Hicv-i Gazelliyât-ı Nâbî Eseri ile Nâbî'nin Divân'ının Karşılaştırılması." Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2015.

Gürer, Serpil. "XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu." Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.

Halid, Halil. *The Diary of a Turk*. Londra: Adam And Charles Black, 1903.

Hamadeh, Shrine. *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*. Çev. İlknur Güzel. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

"Hayret Mehmed Efendi, Tuhfe-i Se-Zebân." https://0-lehcediz-com.seyhan.library.boun.edu.tr/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=natur.

Hill, Aaron. *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire in All Its Branches: With the Government, and Policy, Religion, Customs, and Way of Living of the Turks in General*. Londra: John Mayo, 1709.

Haskan, M. Nermi. *İstanbul Hamamları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995.

Hüseyin Kâzım Kadri. *Türk Lûgati: Türk Dillerinin İştikaki ve Edebi Lûgatleri*. İkinci Cilt. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Hüseyin Kâzım Kadri. *Türk Lûgati: Türk Dillerinin İştikaki ve Edebi Lûgatleri*. Dördüncü Cilt. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1945.

Işın, Priscilla Marry. *Bereketli İmparatorluk: Osmanlı Mutfağı Tarihi*. Çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.

İnan, Göker. "Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l- Mîlel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

İsmail Hakkı Bursevî. *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*. 23. Cilt. Çev. İbrahim Tüfekçi vd.. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.

Jean Thévenot. *Thévenot Seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Josephus Grelot. *İstanbul Seyahatnamesi*. Çev. Maide Selen. İstanbul: Pera Yayıncılık, 1998.

Kaçalin, Mustafa S.. "Mütercim Âsım Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA). 32. İstanbul, 2006.

Kahraman, Alim. "Sermet Muhtar Alus." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA). EK-1. Ankara, 2020.

Kaplan, Yunus. *Klasik Türk Edebiyatında Hammamiyyeler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

Karademir, Ayşenur. "Vazife Yoklama Defterine Göre Süleymaniye Vakfı Çalışanları: Ücretler, Görevler, Unvanlar." *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 2(2022): 316-339.

Karahasanoğlu, Selim. "1730 İsyanı." *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 2. Haz. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.

Keçeci, Ömer Ekrem. "XVIII. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerine Göre Osmanlı ve İngiliz Toplumlari ve Şehirleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020.

Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü* 3. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.

Kesik, B. "ÜNSÎ, Şeyh A'rec Hasan Ünsî Efendi." *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2014..

Keskin, Neslihan İlknur. "Fâzıl'ın Çengileri: Çengînâme Üzerine." *International Journal of Social Science Studies* 8(2013): 329-71.

Kortantamer, Samira. "Memlûklar'da Hamamlar ve Hastaneler." *Temizlik Kitabı*. Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın, 171-180. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

"Krikor H. Basmacıyan," <https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/krikor-h-basmaciyan/>.

Kucur, Sadi S. "Cacaoğlu Nûreddin." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 15. İstanbul, 1997.

Küçük, Sabahattin. "Enderunlu Fâzıl." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA) 11. İstanbul, 1995.

Kütükoğlu, Mübahat S.. *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Lady Montagu. *Türkiye Mektupları 1717-1718*. Çev. Aysel Kurutluoğlu. İstanbul: Tercüman Gazetesi, t.y..

Marçal, Katrine. *Adam Smith'in Yemeğini Pişiren Kimdi?: Ekonomide Kadının Görünmez Eli*. Çev. Ali Arda. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.

"Mehmed Halis Efendi, *Divan*" son erişim 12 Şubat 2024, https://0-lehcediz-com.seyhan.library.boun.edu.tr/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=natur.

Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae: Lexicon Turcico-Arabico-Persicum III*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.

Merçil, Erdoğan. *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Metin, Nihal. "İstanbul'a Göç (1703-1754)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021.

Mikhail, Alan, "The Heart's Desire: Gender, Urban Space and the Ottoman Coffee House." *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*. Ed. Dana Sajdi. Londra ve New York: Tauris Academic Studies, 2007.

Mizanoğlu-Reddy, Nilüfer. "Julia Pardoe'nun Sultan'ın Şehri ve 1836 Yılında Türklerin Yaşamları Kitabı Üzerine Bir İnceleme." *Folklor/Edebiyat* 56(2008): 323-338.

Nedim Divanı. Haz. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1951.

Newall, Venetia J. "Lady Mary Wortley Montagu: An 18th Century Traveller in Turkey." *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, 1992.

Nutku, Özdemir. "Düğün." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 10. İstanbul, 1994.

Nutku, Özdemir. *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

Obuz, Münife. "Batılı Seyyahların Gözünden XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Payitaht İstanbul'da Kişisel Temizlik ve Bakım." *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 55(2022): 118-127.

Okumuş, Sait. "Nebzî Divanı(İnceleme-Metin)." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.

Olivier, Antonie. *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia I-II*. Londra: Longman&Rees, 1801.

Özcan, Abdülkadir. “İbrahim Paşa, Kabakulak.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21. İstanbul, 2000.

Özdem, Zeynep. “Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar).” Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2006.

Özdener, Zehra. "İstanbul 1183 - 1184 Tarihli 336 No'lu Askeri Kassam Defteri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

Özgen, Mutlu. “Tellak.” *Su Kitabı*. Haz. Emine Gürsoy Naskali, 323-360. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.

Pardoe, Julia. *Sultanlar Şehri İstanbul*. Çev. M. Banu Büyükkal. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Pekin, Ersu. "İstanbul'un Sesleri: Osmanlı Döneminde İstanbul'daki Müzikler." *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi 7*. Haz. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.

Rasim, Ahmet. *Hamamcı Ülfet*. İstanbul: Arba, 1958.

Reindl-Kiel, Hedda. "Kadının Adı Yok a la Ottomane: Ein Darüssa'ade Defteri Aus der Prinzenzeit Selims II." *Frauen, Bilder und Gelehrte Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich Festschrift Hans Georg Majer = Arts, Women and Scholars Studies in Ottoman Society and Culture Festschrift Hans Georg Majer*. Haz. Sabine Prator ve Christoph K. Neumann, 125-137. İstanbul: Simurg Yayınları, 2002.

Russel, Alex. *The Natural History of Aleppo I*. Londra: G. G. ve J. Robinson, 1794.

Semerdjian, Elyse. “Sexing the Hammam: Gender Crossings in the Ottoman Bathhouse.” *Gender and Sexuality in Muslim Cultures*. (Ashgate Publishing Company, 2015): 253-271.

Sevimli, Erdem. *Divan Şiirinde Hamamdaki Sevgilinin Estetik ve Edebî Serüveni*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023.

Sezen, Gülşen. “Batılı Seyyahların İzleniminden Hamamlar.” *Türkiyat Mecmuası* 31 (2021): 301-322.

Şahin, Fatma. “11 Numaralı Kalebend Defterine Göre (s. 1-196) H. 1166-1167 / M. 1753-1754 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Suç, Suçlu ve Cezalar (Değerlendirme-metin).” Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2017.

Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi. *Lehçetü'l-Lügat*. Haz. Ahmet Kırkkılıç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

Şirinova, Zümrüt. “Şükrullah'ın “İlmül'-Edvar'ı” (giriş-inceleme-metin-sözlük).” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.

Tafur, Pero. *Pero Tafur Seyahatnamesi: 9 Mayıs 1437-22 Mayıs 1438*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Talu, Ercüment Ekrem. "Eski İstanbul'da Kadın Hamamları." *Resimli Tarih Dergisi* 2(1950): 65-8.

Tan, Nail. *Derlemeler - Makaleler: Halk Müziği, Halk Oyunları, Halk Eğlenceleri, Halk Sporları V*. Ankara: BRC Basım, 2007.

Taşçıoğlu, Tülay. *Türk Hamamı*. İstanbul: Duran Ofset, 1998.

The Travel Accounts of Simëon of Poland (Simeon dpri Lehats 'woy Ughegrut'iwn). Çev. George A. Bournoutian. California: Mazda Publishers, 2007.

Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. İkinci Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.

Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Beşinci Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.

Ünal, Fatih, Mesut Karakulak, Murat Özkan. *İstanbul Seyahatnamesi: 19. Yüzyıllarda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk*. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

Ünver, A. Süheyl. "Türk Hamamı." *Belleten*, 145 (1973): 87-94.

Ünver, A. Süheyl. *Türk Süsleme Sanatları 2*. Haz. Gülbün Mesara ve Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları, 2010.

White, Charles. *Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks in 1844*. Cilt III. Londra: Henry Colburn, 1846.

Yaşar, Ahmet. "İstanbul Hamamları: 1731-1766." *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*. Haz. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2014.

Yaşar, Ahmet. "1766 Tarihli Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları." *Vakıflar Dergisi* 53 (2020): 67-99.

Yaşar, Ahmet. "19. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'da Hanlar: Mekânsal Bir Analiz." *Osmanlı Araştırmaları LXI* (2023): 151-215.

Yaşar, Ahmet. "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi." *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 18 (2020): 405-417.

Yıldız, Sara Nur. "Şükrullah." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul, 2010.

Yılmaz, Fikret. "Boş Vaktiniz Var Mı? Veya 16. Yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç." *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 241 (2005): 11-49.

Yılmaz, Kadriye. "İbrahim Tırsî ve Dîvan'ı (İnceleme-Tenkidli Metin-Sözlük)." Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2001.

Yordanidu, Maria. *Loksandra: İstanbul Düşü.* İstanbul: Marenostum, 1995.

Yörük, Saim. *Bir Şehrin Tarihini Hamamlar Üzerinden Okumak: XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları.* Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.

Yörük, Saim. "Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı." *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2 (2023): 281-318.

Yörük, Saim. "XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı." *Belleten* 289 (2016): 823-856.

Yücel, Hasan Âli. *Geçtiğim Günlerden.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024.

Zarinebaf, Fariba. "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth-Century Istanbul." *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800).* Haz. Jutta Gisela Sperling - Shona Kelly Wray, 224-237. New York: Routledge, 2009.

E- Kaynaklar

"dellek." <https://sozluk.gov.tr>.

"dellak." <https://cudi.cagdassozluk.com/osmanlica-sozluk-madde-27641.html>.

"dellak." <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiosmani/tafsil-32258-vz3.html>.

"dellak." <https://www.osmanlicasozlukler.com/osmanli/tafsil-380151-fu9.html>.

"dellak." <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiturki/tafsil-258103-ys5.html>.

"dellak." <https://www.osmanlicasozlukler.com/lugatinaci/tafsil-78048-ki8.html>.

"dellak." <https://www.osmanlicasozlukler.com/lugatiremzi/tafsil-122679-nh2.html>.

"dellak." <https://www.osmanlicasozlukler.com/ebuzziya/tafsil-516473-h62.html>.

"dellak." <https://www.osmanlicasozlukler.com/turkcelugat/tafsil-252962-ry7.html>.

"eğlenmek." <https://www.lugatim.com/s/EĞLENMEK>.

"Hâmid Dede Efendi (Nazifzâde) Maddesi." <https://istanbulansiklopedisi.org>.

"Mehmed Emin Tokadi," <https://www.hakimiyet.com/yazi/mehmet-bina/mehmed-emin-tokadi-hazretleri-2-16068/16068/>.

"natır."

https://bbbkentarsivi.bursa.bel.tr/DefaultContentViewer?relation_id=FTS_34277_552645_459_4&wsName=GAMOS&dfOpener=%5CTab%3DDLV&v=-1243609257Default/.

"natır." <https://sozluk.gov.tr>.

"natır." <http://www.lugatim.com/s/NATIR>.

"natır." "<https://kamus.yek.gov.tr>".

"natır." "<https://www.osmanlicasozlukler.com/cudi/tafsil-371166-c61.html>".

"natır." "<https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiosmani/tafsil-39838-z89.html>".

"Risâle-i Garîbe,"

https://0-lehcediz-com.seyhan.library.boun.edu.tr/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=natır.

"suhbet." "<https://kamus.yek.gov.tr>".

"tellâk." <http://www.lugatim.com/s/TELLÂK>.